

ORD & SAG 38

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2018 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Soluret. Foto: Lars Kruse, AU-foto
Trykt i 800 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-34, 37-51 og 54-64 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3, 35-36 samt 65-68.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Henrik Hovmark: Hvad betyder <i>hen</i> ?	4
Esben Sundorf: Tales der stadig dialekt i Århus og Randers?	22
Niels Graversen: En fortælling fra Fur	35
Torben Arboe: Der skal drages ild – om ord, ordforbindelser og talemåder vedr. brug af ild ...	37
Kirsten Lyshøj: Fra arkiverne: En præstehistorie mm.	52
Viggo Sørensen: <i>Kvartér, Kvárter og Kvart</i> – tre beslægtede målbetegnelser	54
Spørg ”Skautrup”	65
Den <i>vilde</i> humlebi (fortsat fra s. 53)	68

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

2018 blev året, hvor vi omsider fik færdigudviklet Jysk Ordbogs ny redaktions- og publiceringsprogrammel i iLEX-regi. Den redigerede ordbogstekst ligger nu sikret i standardformatet html, og teksten er alment tilgængelig på www.jyskordbog.dk. Vi takker endnu engang vort institut for de investerede midler – og håber ved lejlighed at kunne søge om nogle småforbedringer i redaktionsskema og web-layout.

Den ny redaktionsproces beherskes nu så godt af tre redaktører (Torben Arboe, Viggo Sørensen og Nina Grøftehaug), at vi kan erkende dens fordele (mht. ensartet artikelstruktur, avanceret søgning) og droppe enhver ængstelse om forlænget produktionstid. Samtidig med, at vi nyredigerer, er vi (ved Nina Grøftehaug) godt i gang med at omsætte ophobet word-redaktion (bl.a. ved Ove Rasmussen) til iLEX-format. Der er hermed redigeret (og stort set publiceret) frem til Kv-, dvs. knap 47% af Jysk Ordbog. Præredaktion af spørgelistemateriale for resten af ordbogen (i form af databaser og skitsekort) fortsætter på fuld kraft (ved Kirsten Lyshøj, Inge Friis og Niels Hald).

Den ny redaktionsproces har (navnlig med henblik på indskoling af nye redaktører) skabt behov for en redaktionsmanual (fuldendt 18.06.2018) samt reviderede redaktionsregler (for hovedpartens vedkommende liggende som forslag til snarlig drøftelse i redaktionen). Med disse opslagsværker som instruktionsbasis tør vi snart med god samvittighed henvende os til vort institut med ønsket om, at der bliver etableret en rekrutteringsvej til ordbogsarbejdet.

Udadtil har centret markeret sig dels ved tidsskriftartikler (Torben Arboe, Viggo Sørensen og Inger Schoonderbeek Hansen), dels ved foredrag (på konferencer, i vor faggruppe og i lokalkulturel sammenhæng, især ved Torben Arboe). Samarbejdet med Foreningen Thybomål

med henblik på en web-ordbog over thydialekten fortsætter ufortrødent (ved Ingeborg Christensen og Torben Arboe). Og vi har på det seneste mærket en stigende – og velkommen – interesse udefra, især yngre sprogforskeres interesse for centrets samling af digitaliserede båndoptagelser (fremmet af Inger Schoonderbeek Hansens undervisning og administrative funktioner).

I september fik vi orientering om, at center og ordbog skulle flytte igen i foråret 2019, for anden gang inden for 1½ år. Det viste sig efterfølgende, at det pågældende sted ikke kunne bære centrets tunge samlinger (16-17 tons). Vi håber af hele vort hjerte at kunne blive hér, hvor vi er heldigt installeret – og hvor Jysk Ordbog er nået op på fuld kraft igen (efter et par år med megen planlægning, afprøvning af det ny programmel og installering i nye omgivelser).

Med dette håb vil jeg slutte beretningen og ønske alle vore gode fagfæller, bestyrere og venner en glædelig jul og et godt nytår 2019.

Viggo Sørensen, december 2018

Forfatteren er redaktør ved Ømålsordbogen

Henrik Hovmark:

Hvad betyder *hen*?

1. Indledning

Hen (og *henne*) betyder ingenting.

Sådan kunne man fristes til at tro når man læser betydningsangivelserne i forskellige ordbøger. I Jysk Ordbog møder man fx definitionen ”neutral stedsangivelse”, og en af definitionerne i Ømålsordbogen kunne tolkes på den måde at *hen* kun bruges i mangel af bedre – her står nemlig at *hen* bruges ”hvor retningen ikke tænkes som ’op’, ’ned’, ’ud’, ’ind’, ’om’ ell lign”.

Men sådan forholder det sig naturligvis ikke, og det er da heller ikke helt det der står, når man nærlæser ordbøgerne. *Hen* betyder selvfølgelig noget; det indgår som element i et systematisk kommunikationssystem (sproget), og vi må gå ud fra at det dermed også har en funktion og en betydning der kan beskrives systematisk – ligesom alle andre ord. Men det kan umiddelbart være svært at få øje på hvad *hen* betyder og bruges til, i hvert fald sværere end når man står over for andre retningsadverbier, fx *op* eller *ud*, hvor man mere intuitivt kan pege på en betydning. Jeg vil i denne artikel stille spørgsmålet: Hvad betyder *hen* egentlig? Og jeg vil især interessere mig for de brug af *hen* der beskrives eller opleves som ”neutrale”. Hvad menes med ”neutral”?¹

¹ *Hen* findes i forskellige bøjningslignende former (*hen*, *henne*, *henad*; jf. Harder et al. 1996, Hovmark 2007) og en række sammensætninger af forskellig type (fx *derhen*, *henover*, *nordhen*, *hængemmelgemme hen*). I denne artikel vil jeg primært se på betydningen og brugen af formen *hen* (og formen *henne*) og kun anføre disse to former undervejs i teksten. Analyserne vil formodentlig også være gældende for en række af de tilfælde hvor *hen* optræder i fx sammensætninger, men præcist hvordan og i hvilket omfang vil kræve en særskilt analyse af hvert enkelt ord og dets brugskontekst.

Hen er et såkaldt retningsadverbium, og det tilhører dermed en forholdsvis lille gruppe af danske ord, der bruges på en karakteristisk måde og på en præcis formel plads i det sproglige system, fx i sætninger af typen *hun gik hen til bageren, vasen stod henne på hylden*. Ofte vil man opleve at der kan vælges til eller fra blandt retningsadverbierne på den pågældende plads afhængig af konteksten, eller rettere: brugerens opfattelse af konteksten: *hun gik op/ned/... til bageren, vasen stod oppe/nede/... på hylden*. I visse kontekster vil man også opleve at pladsen *skal* udfyldes. For at få bedre greb om hvornår sprogbrugerne vælger *hen* blandt retningsadverbierne, vil jeg i det følgende se på de kontekster hvor *hen* bruges, ikke mindst ytrings- eller brugs konteksten, fx i et landskab (*hen til bageren*) eller inde i et rum (*hen på hylden*).

Undersøgelsen af *hens* betydning og brug vil bygge på eksempler fra dialektsamlingerne ved Jysk Ordbog og Ømålsordbogen. De grundlæggende principper bag brugen af retningsadverbierne i dansk, herunder såkaldte ”neutrale” brug, er i al væsentlighed de samme i dialekter og rigsmål (og i nyere og ældre dansk). Men der er større variation i dialekterne, og derfor vil man ved at inddrage dette materiale i visse tilfælde kunne etablere et mere varieret empirisk materiale til en undersøgelse af dansk sprog generelt.

Et væsentligt udgangspunkt for at kunne lave en analyse af *hen* er at man har tilstrækkeligt kendskab til de rumlige situationer hvor ordet bruges, og til sprogbrugerne og deres typiske sprogbrug. Derfor vil der også blive trukket på Skautrups beskrivelse af sproget i Hardsyssel (Skautrup 1927-79) og min egen beskrivelse af en gruppe dialekttalendes brug af retningsadverbierne på øen Helnæs sydvest for Fyn (Hovmark 2007, jf. tidligere artikel i *Ord & Sag* 29: Hovmark 2009).

2. Syntaktisk-funktionelle mønstre som *hen* indgår i

Det prototypiske sproglige mønster som retningsadverbierne indgår i (i dansk) ses af en sætning som *drengen løb ned til naboen*: De forbindes typisk med et verbum (*løb ned*) og et præpositionsled (med substantiv, proprium eller pronomen som styrelse) (*ned til naboen*). Deres semantiske funktion er ikke kun at angive ’retning’, men mere præcist at angive retningen mellem to punkter eller enheder. De fortæller noget om forholdet mellem to enheder (fx *drengen* og *naboen*), dvs.

hvad der i rumlig henseende karakteriserer forbindelsen mellem to enheder eller punkter (fx at *drengen* fra sit udgangspunkt bevæger sig ad en sti der går i retningen *op* på vej til målpunktet, *naboen*). Brugen af retningsadverbierne bruges også til at fortælle hvordan noget eller nogen er statisk placeret i forhold til noget andet, og brugen implicerer altid en synsvinkel, fx i *den nye frisørbutik ligger oppe ved siden af købmanden*, hvor beliggenheden *oppe* ses fra talerens synsvinkel.²

I visse af de sproglige mønstre (defineret ud fra en blanding af syntaktiske og semantiske kriterier) er et retningsadverbium, især den dynamiske form (fx *ned* – modsat *ned-e* og *ned-ad*), ligefrem obligatorisk eller tæt på at være det. Det gælder fx i de såkaldt komplekse prædikater, hvor retningsadverbierne kobles med et bevægelsesverbum, fx *hun løber op/ned/ind/ud/hen/... til naboen*; det er ikke umuligt at udelade et retningsadverbium i en sådan sætning: *hun løber [...?] til naboen*, men det opleves ikke som en naturlig eller velformet dansk sætning. Sætningen *jeg løber* er til gengæld både korrekt og naturlig, men den betyder til gengæld noget helt andet, nemlig at man er i gang med en uafsluttet løbeprocess (*hvad laver du? – jeg løber*), eller at man går sin vej (*nå, men jeg løber*), ikke at man er på vej fra ét sted til et andet.

Lidt anderledes er brugen af retningsadverbier i konstruktionen modalverbum + retningsadverbium, fx *jeg vil/skal/... op til lægen*. Her kan man godt udelade retningsadverbiet: *jeg vil til lægen*, men så betyder sætningen også noget andet, nemlig at man generelt har brug for at blive tilset af en eller anden læge. I konstruktionen med retningsadverbium, *jeg vil op til lægen*, er der til gengæld fokus på en specifik læge der bor et bestemt sted, formentlig ens egen læge (jf. Pedersen 1997). Hvis man er på fornavn med sin egen læge, fx *Peter*, så forsvinder muligheden helt for at udelade retningsadverbium: I konstruktioner med personnavne er retningsadverbierne obligatoriske (*jeg skal op til Peter*, ikke **jeg skal til Peter*).

² Retningsadverbierne bruges også til at sige noget om hvorvidt en bevægelse er bragt til ende (*hen*) eller stadig er i gang (*hen-ad*) – eller om noget eller nogen står statisk placeret efter at have gennemført en bevægelse (*henne*). Dette er en anden systematisk del af retningsadverbiernes betydning og brug som involverer det paradigmatiske samspil mellem endelserne *-0*, *-e* og *-ad* (jf. Hovmark 2007:60-87, Harder et al. 1996). Denne del af retningsadverbiernes betydning og brug vil ikke blive beskrevet eller behandlet i detaljer i denne artikel, kun berørt sporadisk undervejs.

Endelig har vi spørgsmål om og svar på hvor noget eller nogen befinder sig henne eller er på vej hen. I det første tilfælde, dvs. det spørgsmål (og svar) der gælder en statisk position (med statisk form af retningsadverbierne: *ned-e, ud-e*), er et retningsadverbium ikke obligatorisk: *hvor er brødkniven [...]?* – *den ligger [...] i den midterste skuffe*). Men i det andet tilfælde, dvs. spørgsmål og svar der gælder en dynamisk, målrettet bevægelse (med dynamisk form af retningsadverbierne: *ned, ud*), er retningsadverbiet obligatorisk. Man kan ikke sige **hvor er du på vej?* når man ønsker at få at vide hvilket sted eller mål en person er på vej imod, det hedder: *hvor er du på vej hen?* (i modsætning til fx engelsk, hvor ordet *where* er tilstrækkeligt ved både dynamiske og statiske situationer: *where is it?, where are you going?*). Og selvom et retningsadverbium ikke er obligatorisk ved de statiske situationer i dansk, bruges det alligevel ofte (*hvor er brødkniven henne?* – *den ligger nede i den midterste skuffe*), ja kan i visse konstruktioner være næsten obligatorisk: *hvor er vinden henne i dag?* (dvs. fra hvilken retning kommer den) (Bjerre, Sydøstjylland³).

Man er således nødt til at indsætte et retningsadverbium i en række sproglige mønstre. Retningsadverbierne indgår så at sige som et fast eller obligatorisk element hér, og sprogbrugerne skal – og bliver løbende vænnet til – at udfylde pladsen i det sproglige mønster, uanset hvilken kommunikationssituation man i øvrigt står i. Pointen er at retningsadverbierne indgår i et paradigme – ikke et bøjningsparadigme, men et paradigme der er dels semantisk, dels knyttet til en bestemt syntaktisk position og funktion i dansk.⁴

Man kan også sige det på en anden måde: Sprogbrugerne er til hver en tid nødt til at vælge et passende retningsadverbium, og man kan have som udgangspunkt eller starthypotese at sprogbrugeren vil søge efter det retningsadverbium der passer bedst muligt med den rumlige virkelighed, eller med det træk som sprogbrugeren vælger at opfatte som typisk for den aktuelle situation (igen spiller konventionaliseringer en stor rolle, jf. især afsnit 5). Sådan forholder det sig imidlertid ikke

³ Områdeangivelserne refererer til først et sogn og dernæst til de sprogligt definerede dialektområder i Jysk Ordbog og Ømålsordbogen, undertiden kun til det sidste hvis kilden ikke kan henføres til et sogn.

⁴ Jf. fx Nielsen 2010:103f. om indeksikalsk funktion og syntaktisk kontekst, og Hansen 2012 om semantiske paradigmer.

altid: Jeg vil i det følgende argumentere for at valget af *hen* i nogle tilfælde ikke primært er bestemt ud fra et hensyn til rumlige forhold, men i højere grad er bestemt af andre, pragmatiske faktorer. Netop i disse sidste tilfælde kan man være fristet til at bruge ordet ”neutralt”, men som det skal vise sig er neutral ikke nødvendigvis et godt ord at bruge.

3. Det ”neutrale” forstået som et betydningspotentiale

Det første eksempel på *henne* i Jysk Ordbog er sætningen *hvor er du henne?* (Vodder, Vestsønderjylland). Denne brug af *hen* er måske det eneste tilfælde hvor ordet kan siges virkelig at have ”neutral” betydning. Som allerede nævnt er det obligatorisk at udfylde retningsadverbets plads, når man har et åbent spørgsmål (i hvert fald hvad angår den dynamiske form, jf. afsnit 2), og her har danske sprogbrugere en god håndfuld adverbier at vælge imellem. Blot ikke hér, af den indlysende grund at afsenderen jo netop spørger til dette forhold: Afsenderen kender ikke placeringen og ved derfor heller ikke hvilket retningsadverbium der måtte være relevant. Dette udelukker pr. definition at afsenderen selv udfylder pladsen med et retningsadverbium der korresponderer på passende vis med et rumligt træk ude i virkeligheden. Ikke desto mindre skal pladsen udfyldes, og da giver det god mening at antage at afsenderen vil vælge et retningsadverbium der er så neutralt og åbent som muligt. Afsenderen vælger *hen* i denne situation, og det gør danske sprogbrugere generelt, faktisk så konsekvent at der nærmest er tale om en fast forbindelse. Hvorfor det netop er *hen* der bruges i den slags spørgsmål, skal jeg vende tilbage til, men først skal vi se hvad der sker når modtageren svarer på spørgsmålet.

Modtageren antages jo at vide hvor den eller det der spørges om befinder sig, og derfor kan man også vente at han eller hun i sit svar vil indsætte det retningsadverbium som vedkommende finder passende (idet vi husker at samme fysiske rum eller rumlige situation ikke nødvendigvis vil blive opfattet og beskrevet på samme måde af forskellige sprogbrugere). Modtageren kan fx (i sin mobiltelefon) svare: *jeg er ovre hos købmanden*; jf. at det tidligere nævnte eksempel: *hvor er vinden henne i dag?* (dvs. fra hvilken retning kommer den?), kan besvares med: *vinden den er helt omme fra vest* (Bjerre, Sydøstjylland).

Men modtageren kan også vælge svaret: *jeg er henne hos købmanden*. Ud fra grundhypotesen om at sprogbrugeren vælger et retningsadverbium der korresponderer med vedkommendes opfattelse af en rumlig virkelighed, må det antages at *hen* faktisk har en rumlig betydning her: Vejen til købmanden må undersøges nærmere!

Der er imidlertid også en anden mulighed. Hvis *hen* er konventionaliseret som "neutral" i den forstand at en sprogbruger bruger dette adverbium når den rumlige kontekst ikke er kendt, kan valget også være udtryk for at modtageren faktisk heller ikke kender de rumlige forhold i detaljer – og derfor vælger at bibeholde spørgerens *hen* i sit svar.

Der foreligger oven i købet en tredje mulighed. Hvis *hen* har vundet indpas som et retningsadverbium der bruges når den rumlige kontekst ikke er kendt, rummer det et potentiale til at blive brugt hvis sprogbrugeren slet ikke ønsker at sætte fokus på det rumlige indhold og karakteren af den vej der fører frem til købmanden. Det vil i givet fald betyde at *hen* har flere, eller mere præcist to væsentlige betydningspotentialer (jf. fx Allwood 2003): en brug hvor det rumlige er i centrum, og en brug hvor det rumlige er skubbet i baggrunden. Lad os i det følgende først se på den rumlige betydning af *hen*, dvs. hvilke rumlige træk *hen* aktivt bruges til at udpege (afsnit 4 og 5). Og derefter på brug af *hen* hvor den rumlige betydning er skubbet i baggrunden (afsnit 6).

4. 'vandret' og 'ubruds'

Som nævnt hedder det i Ømålsordbogen at *hen* bruges "hvor retningen ikke tænkes som 'op', 'ned', 'ud', 'ind', 'om' olgn". Der er her tale om en slags minus-definition: *hen* defineres som noget der ikke tænkes som noget andet. Men lad os prøve at vende tingene om og spørge efter hvilke rumlige træk *hen* positivt koder for? Er der situationer hvor kun *hen* kan bruges? Eller kan vi indkredse hvilke rumlige træk *hen* bruges til at beskrive? Med udgangspunkt i de rumlige træk som *hen* ifølge minus-definitionen ikke må kode for, kan man fx opstille den hypotese at *hen* koder for 'vandret' (ikke-'op'/'ned') og 'ubruds' (linje fra udgangspunkt til mål)' (ikke-'om'/'over'/'ud'/'ind'). Den sidste betydning ('ubruds') skal forstås på baggrund af at *ud/ind*, *over* og *om* implicerer overskridelse eller passage af en grænse undervejs:

Ved *om* passeres en forhindring der gør at linjen fra udgangspunkt til mål danner et markant knæk (*om bag laden*), ved *over* passeres en tværgående linje eller forhindring på vejen (*over til bageren* (på den anden side af gaden)), og ved *ud/ind* passeres grænsen for et rum af en eller anden art (*ud i køkkenet/ind i stuen*).

En sådan definition passer fint med en lang række brug af *hen*, herunder eksempler der ellers er blevet kategoriseret som ”neutrale”. Det gælder fx *det kunne da ske, at mor kunne have op til 30 oste liggende hen ad hylderne i spisekammeret* (Give, Sydøstjylland): ostene ligger vandret og i en jævn, ubrudt række på hylderne; og: *de* (dvs. ålene) *var helt brune og så med sådan en mørk streg hen ad ryggen* (Aventoft, Østsønderjylland): den mørke streg går i en jævn og ubrudt (tænkt) bane langs ryggen. Eller: *kornet det ligger flak hen ad jorden* (Ål, Sydvestjylland). Det er værd at bemærke at *hen* i alle disse eksempler bruges om statiske situationer (jf. *ligger*) og sammen med præpositionen *ad*, og det er nærliggende at vi her ser et ganske snævert samarbejde mellem *hen* og *ad* med hensyn til kodningen af en bestemt rumlig konfiguration.

Den rumlige betydning, brugen af *hen* til at beskrive at man opfatter en vej, sti eller bane som vandret og jævn/ubrudt, ses dog også ved bevægelsesverber (både intransitive og transitive) og sammen med andre præpositioner end *ad*, fx: *det var meget morsomt ... at sejle hen* (dvs. langs) *med Klinten* (Borre, Møn); *det* (kornet) *skulle lægges sådan med roden udad og toppen indad, og så en hel række hen midtad, for at holde på det* (Hundstrup, Sydfyn). Målet for bevægelsen er ikke udtrykt eksplicit i disse sætninger, fokus ligger stadig på den strækning der fører hen til målet, eller på hvordan noget anbringes eller placeres.

Bemærk at *hen* kan bruges sammen med præpositionen *over*: *så kørte jeg ud igennem Båring skov, ... og så hen over Båring sommerland* (Asperup, Vestfyn); *så lå der en fjæl, og den kylede han hen over bækken* (Revninge, Østfyn). Det udelukker dog ikke at *hen* stadig udtrykker en ubrudt bevægelse: *over* i *hen over Båring sommerland* kan betyde ’ovenpå’, og sommerlandet kan være tænkt som én sammenhængende og jævn strækning, jf. (vi fik klø af læreren,) *hen over ryggen fik vi mest* (dvs. for det meste) (Tibirke, Nordsjælland). I udtrykket *hen over bækken* må der til gengæld være tale om overskridelse af en tværgående grænse; denne betydning kodes imidlertid allerede af

præpositionen *over*, og der er dermed blokeret for det enslydende retningsadverbium til at udtrykke målrettet bevægelse (*?den kylede han over over bækken*). Det kan være grunden til at *hen* vælges i stedet: Et retningsadverbium kunne godt udelades (*den kylede han [...] over bækken*), men ved at vælge et alligevel, understreges det målrettede, at fjælen når hele vejen over bækken. Ved en sådan tolkning vil der være en arbejdsdeling mellem retningsadverbium og præposition: Præpositionen ekspliciterer det tværgående der overskrides (*bækken*), mens retningsadverbiet understreger det målrettede aspekt i (dvs. et underforstået endepunkt for) bevægelsehandlingen (*kylede hen*), dvs. at fjælen fuldfører en bevægelse fra udgangspunktet og helt frem til målpunktet på den anden side af bækken. Det rumlige aspekt i *hen* er da skubbet i baggrunden. Dermed bringer vi for første gang idéen om betydningspotentiale i spil, og vi skal se flere eksempler i afsnit 6.

Hen bruges dog også fuldstændig ligesom de øvrige retningsadverbier i sætninger hvor der udtrykkes et mål eller en placering: *og så lister han jo hen i brugsen* (Borre, Møn); *jeg fór jo hen på den næste højde* (dvs. bakke) (Fårevejle, Nordvestsjælland); *I må ikke gå hen til de mergelgrave, for der er en bukkelars dernede* (et overnaturligt skræmmevæsen) (Fjelde, Lolland); *kan du itte gå hen til Peter Hansen og låne en møddingskraber* (Snøde, Langeland). Hermed er vi tilbage ved det grundlæggende spørgsmål *hvor skal du hen?/hvor er du henne?* og dermed også den indbyggede tvetydighed, nemlig at man i princippet ikke ud fra valget af *hen* alene kan vide om sprogbrugeren aktivt mener 'vandret' og 'ubruds' når han eller hun siger *jeg skal hen til bageren* – i stedet for fx *jeg skal ned til bageren*. Der er dog ingen tvivl om at der rent faktisk menes 'vandret' og 'ubruds' i en lang række tilfælde, måske de fleste. Man kan indvende at et landskab sjældent er fuldstændig plant som fx en hylde. Men hvis der ikke lige er ét enkelt træk på vejen hen til et mål som sprogbrugeren opfatter som særligt iøjnefaldende, kan *hen* ligefrem være det mest oplagte og rette valg. Vel at mærke ikke som et fravalg af de øvrige muligheder, men som et tilvalg der stemmer overens med at landskabet ikke vurderes til at have ét karakteristisk og fremtrædende træk. Det er netop hvad Skautrup gør opmærksom på i sin beskrivelse af hardsysselet: *hen* kan dække over en rute der rummer flere træk som ret beset godt kunne kodes af fx *op* eller *ned*, men fordi der er mere end ét, er netop

hen det rigtige: ”Skønt man fra skolen til Grønbæk først må ned, så over, op, *hen* og ned, hedder det dog (men måske netop derfor) *henne i Grønbæk* (Skautrup 1927-79.1:92). Ruten ses som én samlet strækning, hvor de forskellige bump på vejen udjævnes i det samlede billede.

5. ”forholdsvis tæt på”

Flere steder anføres det at *hen* bruges når målet ligger forholdsvis tæt på, fx i Den Danske Ordbog: ”i (vandret) retning eller bevægelse mod et vist mål forholdsvis tæt ved udgangspunktet” (*hen*). Brugen af ”forholdsvis” i en definition kan hurtigt blive problematisk da det i princippet indebærer at en hvilken som helst afstand kan beskrives ved hjælp af *hen* hvis blot sprogbrugeren synes at det er ”forholdsvis” tæt på. Man kan notere en betydelig forskel i afstand mellem fx *hen til kommoden* og *hen til bageren*, begge meget almindelige og hyppigt brugte kontekster for brugen af *hen*. Men måske dækker ”forholdsvis” over, at der er nogle rumlige situationstyper hvor *hens* rumlige betydning (’vandret’, ’ubruds’) ofte forekommer passende og relevant at bruge, ligesom man vil kunne indkredse andre situationstyper hvor *hen* kun vanskeligt kan bruges (fx *hen til Japan*) (jf. Hovmark 2011:174ff.). Jeg vil i det følgende argumentere for at den forholdsvis korte afstand ved brugen af *hen* skal ses i relation til pragmatiske kontekstuelle forhold, og at disse pragmatiske forhold danner grundlag for koblingen mellem *hen* og ’kort afstand’.

Et rum er et lille afgrænset univers hvor man hele tiden har en klar fornemmelse af hvor noget bevæger sig hen eller bliver placeret i forhold til ens egen krop og position i rummet. Det er derfor egentlig ikke overraskende at *op*, *ned* og *hen* er så almindelige, som udtryk for en bevægelse eller placering opadtil, nedadtil eller vandret i rummet (*op/ned/hen på hylden*). Samtidig er *ud* og *ind* sværere at bruge, da de i et bygningsunivers normalt er reserveret til bevægelser og positioner der overskrider rummets grænser: *ud/ind på sengen* vil typisk blive forstået på den måde at sengen befinder sig i et andet rum. *Ind* kan dog bruges til at markere at noget har en position inde i et endnu mindre rum inde i det rum man befinder sig i: *ind i skabet*. Både *om* og *over* er mulige: Der kan være situationer hvor noget skjules bag noget andet (*om bag gardinet*), og tilsyneladende er det også let at

forestille sig små, tværgående forhindringer i et rum, for *over* er også almindeligt brugt, ofte som et alternativ til *hen* (*over på hylden*). Men under alle omstændigheder er et rum i en bygning en rumlig situationstype hvor den rumlige kodning i *hen* ('vandret', 'ubruds') opleves som relevant og passende, fx: *det blev sat hen på komfuret* (Ræhr, Thy); *jeg tog skorpen og lagde hen på tallerkenen til ham* (Kundby, Nordvestsjælland); *hun sad på en gammel halmstol henne i kakkelovnskrogen og varmede fødderne* (Himmerland). Med hensyn til spørgsmålet om afstand, er det i øvrigt også værd at bemærke at de afstande som kodes af *hen* i et rum, formodentlig ikke er mindre end de afstande som de øvrige retningsadverbier er involveret i indenfor et rum. Men afstandene kan generelt opleves som mindre i et rum fordi selve bevægelsesuniverset (et rum) prototypisk ikke implicerer større afstande – i modsætning til bevægelser og positioner i et større landskab.

Afstandene i et landskab (bredt forstået som både et by- og landskab) udelukker på ingen måde *hen*, jf. fx: *vi skal hen til smeden og have den hest skoet* (Thy); *henne i nord var der egekrattet, og oppe i vest var der et til* (Vendsyssel). Det skulle man egentlig heller ikke vente: Bevægelser i et landskab vil ofte være vandrette, og mindre bump på vejen vil – som nævnt hos Skautrup – ofte udlignes når man ser på strækningen i sin helhed. Til gengæld er geografiske landskaber så omfattende at det ofte vil være baseret på den enkeltes tolkning – eller fælles konventionaliseringer – hvordan man vil opfatte det, og hvilke større eller mindre afgrænsede områder, landskabsrum, det er organiseret i. Moderne dansk sprog afslører at vi opfatter et land som noget der har meget faste grænser, på samme måde som rum grænses af fra andre rum i samme bygning; derfor er en brug af *hen* mellem lande ofte vanskelig. Restriktionen ses tydeligt hvis man forsøger at kombinere *hen* med navnet på et land (*?hen til Holland*), men restriktionen gør sig også implicit gældende når man taler om en person: Her vil man typisk ikke bruge *hen* hvis personen bor i et andet land (*?hen til Sonja* (i Holland)). Det mentale billede vi har opbygget af det geografiske landskab er i det hele taget fyldt med afgrænsede områder, fx øer, landsdele, byer og bydele, som igen giver problemer for brugen af *hen*: *?hen til Ærø/Jylland/Amsterdam/Østerbro*. Eller *?hen til Sonja på Ærø/i Jylland/i Amsterdam/på Østerbro*. Også

naturlige formationer er ofte konventionaliserede som grænser eller forhindringer der skal overskrides, fx floder, bæltter, sund, bjerge. Derfor er der igen adskillige situationer hvor *hen* – og den ubrudte linje – vælges fra: Så snart der i geografien er ting der kan opfattes som markante grænser der skal overskrides på en rute fra udgangspunkt til mål, er der en tendens til at *hen* udelukkes eller bliver svært at bruge (*?hen til Korsør* (set fra Nyborg)).

Men netop dialekterne minder om at restriktioner af denne type beror på socio-kulturelt baserede opfattelser af hvor der findes skel og hvor der ikke gør: Hvilke områder hører ”naturligt” sammen, og hvilke gør ikke? Daglig praksis spiller formentlig en rolle i denne sammenhæng: Hvor har man jævnligt ærinde? Hvilket område udgør ens daglige, velkendte univers, og hvor begynder man at bevæge sig ud på fremmed grund? (jf. Espegaard 1958, Hovmark 2007:122-147). Det kan virke unaturligt at bruge *hen* sammen med navne på byer, i hvert fald storbyer (*?han bor henne i Århus*), men i dialekterne er brugen af *hen* ved (lands)byer ikke noget særsyn, og de pågældende byer ligger ikke nødvendigvis tættere på udgangspunktet end byer hvor man har konventionaliseret brugen af andre retningsadverbier som fx *ned*, *over* eller *om*, fx: *han kom hen i Humble og blev skræddermester* (Magleby, Langeland); *hen til Haslev* (Hårlev, Østsjælland); ”henne i Avlum, Vilbjærg, Hodsager” (Skautrup 1927-79.2:93). For fiskere og sømænd udgør farvande heller ikke nødvendigvis grænser der skal overskrides, jf. brugen af *hen* på småøerne syd for Fyn: *hen til Birkholm* (eller Fåborg) (set fra Drejø), *hen til Drejø* (eller Strynø, Marstal, Fåborg) (set fra Birkholm) og *hen til Rudkøbing* (set fra Strynø). I den undersøgelse jeg foretog i 2005 af sprogbrugen blandt dialekttalende beboere på øen Helnæs, blev *hen* heller ikke kun brugt på selve øen og i det helt lokale nærområde, men også om steder ovre (!) på det sydvestfynske fastland (som altså indgik i et lidt større lokalområde), fx *hen til Flemløse* og *henne i Hårby* (Hovmark 2007:137f.). Det er også værd at bemærke at brugen af et bestemt retningsadverbium de forskellige steder normalt ligger fast, dvs. er blevet konventionaliseret (jf. Hovmark 2009): De dialekttalende på Helnæs havde vænnet sig til at bruge *hen* hver gang de talte om de nævnte steder. Brugen af *hen* er i disse tilfælde altså ikke ad hoc eller tilfældig, men udtryk

for en overenskomst om at *hen* – af den ene eller anden grund – er passende og velmotiveret (jf. igen Skautrups beskrivelse af brugen af retningsadverbier i hardsysselmålet, fx *hen i Grønbæk*).

Valget af *hen* i dialekteksemplerne er tydeligvis ikke udtryk for at man ikke kender landskabet, og de er heller ikke valgt fordi man ønsker at nedtone det rumlige aspekt til fordel for det målrettede betydningspotentiale. Ikke desto mindre skal man huske at disse to forhold i princippet godt kunne spille en rolle i en bestemt kommunikationssituation, hvor *hen* så bruges. Dermed er vi tilbage ved det ”neutrale” brugspotentiale ved *hen*, og jeg skal i det sidste afsnit kort se lidt nærmere på denne brug.

6. Det ”neutrale” *hen*: den målrettede bevægelse i forgrunden

Jeg har i afsnit 2 vist at sprogbrugerne undertiden er nødt til at vælge et retningsadverbium uden at have kendskab til de rumlige forhold, og at man hér vælger *hen*. Jeg har desuden argumenteret for at dette kan åbne op for et aktivt tilvalg af *hen* når man gerne vil nedtone den rumlige information. Men hvorfor er det *hen* der får denne funktion? Der kan være flere grunde, og jeg skal kun antyde dem kort.

Kan det have sammenhæng med at vandret opfattes eller opleves som en mere ”naturlig” eller ”umarkeret” retning eller position? I et tredimensionelt rum angiver ’vandret’ i lige så høj grad en retning som ’lodret’ eller ’skråt afvigende fra vandret’ (jf. *op/ned*). På papiret, altså i en objektiv analyse, er ’vandret’ ikke mere umarkeret end andre retninger og former, men man kan forestille sig, at vandret *opleves* som mere naturlig og selvfølgelig end en skrå bevægelse eller en bevægelse der involverer overskridelsen af en grænse, kort sagt bevægelser som indebærer at man skal bruge mere energi og/eller aktivere flere sanser. En sådan sammenhæng er ikke utænkelig, men det er samtidig kompliceret og vanskeligt at dokumentere den alene ud fra sproglige data – her kræves omfattende eksperimentelle psykologiske undersøgelser – og derfor vil jeg ikke komme nærmere ind på det her.

Én ting som til gengæld ligger fast, er at den ubrudte linje i *hen* er sammenfaldende med det grundlæggende mønster i alle retningsadverbiernes kodning, nemlig ’en retningsbestemt bevægelse fra et udgangspunkt til et mål’.

Linjen i *hen* kan siges at være ubrudt, men den kan også siges at være *umarkeret* – i den forstand at den først får værdien 'ubrudt' som aktiv markering i det øjeblik trækket 'vandret' opleves (paradigmatisk) på linje med og i modsætning til andre mulige rumlige farvninger af linjen (ved valg af fx *op* eller *ned*). Det åbner op for at *hen* kan udnyttes i tilfælde hvor man ønsker at fremhæve selve den målrettede bevægelse – og tilsvarende nedtone markeringen af det rumlige. Man kan argumentere for at *hen* er velegnet fordi den sti som kodes med *hen* stemmer overens med den generelle abstrakte grundstruktur bag retningsadverbiernes paradigme, der alene koder en bevægelse fra udgangspunkt til mål og ikke siger noget om kvaliteten eller karakteren af vejen mod målet. Hermed nærmer vi os en brug af *hen* som måske godt kan kaldes neutral, men vel at mærke kun neutral med hensyn til en markering af linjens eller stiens/vejens type eller karakter. Valget af *hen* kan give sprogbrugeren mulighed for at fokusere mere på den målrettede bevægelse og nedtone de farvninger af bevægelseslinjen frem mod målet som de øvrige adverbier i paradigmet altid koder for. Jeg skal i det følgende se på nogle af de konstruktioner og udtryk hvor *hen* kan siges at have et sådant primært fokus på det målrettede og målopfyldelsen.

Hen og *henne* indgår i konstruktioner der har et stærkt indbygget fokus på det målrettede: *skulle/ville/... hen at ...* (jf. Boye 2001) og *være henne at ...*, men også fx *gå hen at ...* eller *gå hen efter ...* etc. Sprogbrugeren fokuserer på et mål og på handlingen (dvs. hvad det er nogen har tænkt sig at lave eller er i gang med som led i en proces), hvorimod der måske er mindre fokus på hvor handlingen foregår eller hvor personerne befinder sig, dvs. at der er mere fokus på "hvad" og mindre på "hvor". Jysk Ordbog noterer netop at den rumlige betydning er "nedtonet" i udtrykket *være henne at ...*. At disse konstruktioner har et stærkt målfokus, betyder imidlertid ikke at *hen* i en "neutral" betydning er enerådende her – det er helt normalt at sprogbrugeren vælger samtidig at markere et relevant rumligt træk med valget af et retningsadverbium (som jo i princippet også kan være *hen* hvis brugeren

vitterligt synes at retningen er udtalt 'vandret' og 'ubrødt'): *jeg skal op/ned/ud/ind/hen/... til lægen*. Man kunne hævde at det rumlige kun spiller andenviolin når de indgår i disse konstruktioner, men det er også svært at argumentere håndfast for, jf. mere komplekse versioner som det følgende: *han skulle gå hen hos købmanden og hente til pølsen* (krydderierne til pølsen) (Kirke Helsinge, Nordvestsjælland), hvor *hen* også udmærket kan være rumligt motiveret. Vægtningen mellem det rumlige og det målrettede er i det hele taget tvetydig i disse konstruktioner. Men det faktum at retningsadverbierne indgår i disse meget almindelige konstruktioner med et stærkt fokus på det målrettede, kan være med til at understøtte brugen af det målrettede som et betydningspotentiale, herunder brug af *hen* hvor det rumlige er nedtonet og det målrettede i forgrunden (og som jeg kort skal komme ind på, kan man også argumentere for at andre retningsadverbier kan bruges på måder hvor det målrettede er i fokus, og at nogle af dem, fx *frem* og *væk/bort*, ligefrem egner sig godt til det ligesom *hen*).

I Jysk Ordbog har man gode eksempler på at *hen* bruges med fokus på selve målopfyldelsen, hvor det rumlige altså er nedtonet eller næsten fraværende. Det ses fx i udtryk som: *min karl er rendt hen* (dvs. stukket af) (Vroue, Fjends); *man skal hen i verden, hvor brødet er* (dvs. hvor man kan tjene til føden) (Vendsyssel). I disse tilfælde siger man ikke noget om en 'vandret' bevægelse, og det 'ubrødte' er kun til stede i det omfang det indgår som en del af den rute der måtte gå forud for det virkelig interessante i sammenhængen: nemlig målet eller resultatet. Her er *hen* næsten synonymt med *væk/bort* – et andet sæt af retningsadverbier som netop er karakteriseret ved ikke at sige noget om hvordan stien fra udgangspunkt til mål evt. kunne karakteriseres rumligt; *væk/bort* udtrykker blot målopfyldelsen fra den modsatte vinkel om man så må sige, nemlig ved at pege på at noget eller nogen ikke længere er til stede på udgangspunktet – men (underforstået) er nået til og befinder sig et andet sted. I andre tilfælde kan *hen* synes at være synonymt med *ud* (jf. *ud og hjem, hen og hjem*), fx: *Hun spinder selv Garnet, men lader det karte "henn"* (Hardsyssel); *er eders folk henne med våddet i år?* (dvs. borte fra hjemmet på sommerfiskeri) (Agger, Thy); *hun var henne i høst* (hun havde taget høsttjeneste, på en bestemt gård og boede dér i høsttiden) (Agger, Thy); *han gik henne* (dvs. ude, hos egnens bønder) og *sled som daglejer* (Vendsyssel). I

alle disse tilfælde er fokus på målet (modsat udgangspunktet), og ofte er målet slet ikke ekspliciteret eller konkretiseret, formodentlig fordi fokus ikke nødvendigvis ligger på at kommunikere et konkret mål, men i lige så høj grad på selve det at noget eller nogen befinder sig et andet sted end ved udgangspunktet (*hun er ikke hjemme, men henne*, dvs. 'væk/borte', 'ude').

Af ovenstående fremgår det også at andre retningsadverbier end *hen* kan udfylde funktioner hvor den målrettede bevægelse og målopfyldelsen er i fokus, mens en rumlig betydning er skubbet i baggrunden: *væk/bort* og *ud*, men også *frem* (fx *frem fra skabet, hun stillede kagen frem*). Der er altså basis for at lave tilsvarende analyser af flere af retningsadverbierne, men det må vente til en anden gang!

7. Afslutning

Jeg har i denne artikel taget udgangspunkt i at *hen* som et retningsadverbium udfylder en ret præcis plads og funktion i dansk sprog, og at den paradigmatiske ramme spiller en stor rolle for *hens* betydning og brug.

Jeg har argumenteret for at *hen* har to dominerende betydningspotentialer: et rumligt og et målrettet. Jeg har insisteret på at give en positiv beskrivelse af *hens* betydning ud fra en både teoretisk og praktisk betragtning: at et valg af *hen* inden for paradigmet af retningsadverbier i lige så høj grad må være et aktivt tilvalg som et valg af alle de øvrige medlemmer af paradigmet ville have været, og at den rumlige betydning kan beskrives som 'vandret' og 'ubrudt'. Det er påvist at kontekstuelle forhold spiller en stor rolle for hvornår *hen* kan vælges, og at nogle af disse kontekstuelle forhold måske oven i købet er blevet tolket som en del af *hens* "betydning" ("forholdsvis tæt på").

Jeg har samtidig foreslået at netop den paradigmatiske ramme og den (næsten) obligatoriske brug af retningsadverbier i en række konstruktioner og forbindelser kan have medvirket til behovet for et retningsadverbium med "neutral" betydning. Det er dog samtidig påpeget at den "neutrale" betydning bedre kan forstås som et yderligere betydningspotentiale, der bringes i spil når man ønsker eller har brug for at rette opmærksomheden mod det målrettede, målopfyldelsen. Jeg har vist hvordan en række brug af *hen* har det målrettede i fokus, mens

det rumlige betydningspotentialer er skubbet i baggrunden eller er helt væk – en mulighed der genfindes ved andre retningsadverbier (fx *væk/bort, ud*).

Eksemplerne på en brug af *hen* hvor det rumlige er skudt i baggrunden og det målrettede ligger i forgrunden, er ganske mange, jf. også faste forbindelser som *hen og hid* og *hen og tilbage* (Jysk Ordbog). Det er derfor ikke uberettiget at arbejde med betydninger der ikke har det rumlige i fokus, men det kan være en god idé at bruge et andet ord end ”neutral”. Samtidig er mange eksempler tvetydige, fx: *vi kom detteher øl hen i kedlen igen* (Utterslev, Lolland). Strøget taget kan man ikke vide med sikkerhed om der her er primær fokus på det rumlige (målpositionen) eller på det målrettede i handlingen (det næste led i processen), men det er måske også hele pointen: Begge betydningspotentialer findes, og kan i den pågældende sætning oven i købet siges at være til stede samtidig. Det kan derfor være en fordel at arbejde med et begreb som betydningspotentialer i stedet for med adskilte betydninger. Dette begreb giver mulighed for at to betydningspotentialer kan være aktualiseret eller til stede i større eller mindre grad – eller samtidig. Nogle konstruktioner kan være disponeret for at fremhæve det ene potentialer frem for det andet, andre konstruktioner er næsten kun forenelige med det ene potentialer, mens atter andre vil kunne aktualisere begge potentialer.

Man kan tænke på det samme tendentielle mønster i det basale spørgsmål: *hvor skal du hen?* (jf. afsnit 3). Her kan man forvente et svar med retningsadverbium og dermed et fokus på det konkrete, rumlige sted, fx *jeg skal ned til frisøren*. Tilsvarende kan man ved spørgsmålet *hvad skal du?* forvente et svar uden retningsadverbium og med fokus på aktiviteten, fx *jeg skal til frisøren*. Men i den empiriske virkelighed behøver svarene ikke at følge dette mønster: Svaret på det første spørgsmål kan godt være *jeg skal til frisøren* og svaret på det andet *jeg skal ned til frisøren*. Det betyder ikke at systemet eller kommunikationen bryder sammen, det betyder tværtimod at vi befinder os i et semantisk-kommunikativt domæne hvor der er mulighed for at lægge fokus forskelligt, men hvor variationen i betydning og fokus samtidig foregår inden for ganske faste rammer, både semantisk og syntaktisk-funktionelt, og hvor specifikke brugskontekster også spiller en betydelig rolle.

Begrebet betydningspotentiale giver ikke kun smidigt spillerum hos både afsender og modtager, og for at *hen* kan finde anvendelse i flere forskellige kontekster. Begrebet giver også mulighed for en mere dynamisk analyse der ikke er bundet til skarpt adskilte betydninger, men som derimod fokuserer på forholdet mellem ord og kontekst, og på aktiveringen af et eller flere betydningsaspekter i bestemte kontekster. Det har i denne artikel givet mulighed for at give en beskrivelse af *hens* såkaldte ”neutrale” betydninger, der har vist sig at være alt andet end neutrale, men derimod særdeles betydningsfulde.

Litteratur

- Allwood, Jens (2003): Meaning potentials and context: Some consequences for the analysis of variation in meaning. I: Hubert Cuyckens, René Dirven & John R. Taylor (eds.): *Cognitive approaches to lexical semantics*, 29-65. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Boye, Kasper (2001): The force-dynamic core meaning of Danish modal verbs. I: *Acta Linguistica Hafniensia* 33:19-66.
- Den Danske Ordbog*: <www.ordnet.dk/ddo> (november 2018).
- Espegaard Arne (1958): Nogle nordjyske retningsbetegnelser, indendørs og udendørs. I: *Sprog og Kultur* 20:93-102 .
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (2012): On the evolution of temporal n-words in Medieval French. I: *Language Sciences* 34:76-91.
- Harder, Peter & Lars Heltoft & Ole Nedergaard-Thomsen (1996): Danish directional adverbs. Content syntax and complex predicates: A case for host- and co-predicates. I: Elisabeth Engberg-Pedersen (eds.): *Content, Expression and Structure. Studies in Danish Functional Grammar*, 159-198. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hovmark, Henrik (2007): *Danske retningsadverbier og rumlig orientering* (ph.d.-afhandling). Københavns Universitet.
- Hovmark, Henrik (2009). Ude og hjemme: om brugen af retningsadverbier i Jylland og på Øerne. I: *Ord & Sag* 29:5-27.
- Hovmark, Henrik (2011). Omkring *omme*. I: Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.): *Jysk, øsmål, rigsdansk mv.: Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen, 167-184.

- Jysk Ordbog: <www.jyskordbog.dk> (November 2018).
- Nielsen, Peter Juul (2010): De to infinitiver i dansk: Et proklitisk paradigme. I: *Ny Forskning i Grammatik 17*:87-108.
- Pedersen, Karen Margrethe (1997): Verbet *gå* – i forbindelser som *gå i skole*, *gå til doktor*, *gå på mosen*. I: Peter Widell & Mette Kunøe (red.): *6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, 226-236. Århus: Aarhus Universitet, Institut for Nordisk Sprog og Litteratur.
- Skautrup, Peter (1927-79): *Et hardsysselmål I-II*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer 1-* (1992-). København: Universitets-Jubilæets danske Samfund og Københavns Universitet.

*Forfatteren er cand. mag. i nordisk sprog og litteratur
og religionsvidenskab*

Esben Sundorf:

Tales der stadig dialekt i Århus og Randers?

1. Projektet

Målet med mit projekt (som led i et praktikophold ved Jysk Ordbog) har været at undersøge sprogbrugen blandt unge i Århus og Randers, udfra en dialektologisk og sociolingvistisk synsvinkel. Projektet skal ses som en tilstands- eller statusrapport over lokalsproget i de to byer. Min undersøgelse adskiller sig fra den klassiske dialektforskning¹ ved, at den beskæftiger sig med købstadsbeboere, i modsætning til et landbrugssamfund, og jeg har i modsætning til de fleste sociolingvistiske undersøgelser ikke haft et fokus på at karakterisere eller indplacere mine informanter sociologisk.

Mine interviews har til dels været styrede (idet jeg har spurgt ind til nogle sproglige forhold og til informanternes opfattelse af deres sprog), til dels ustyrede (idet jeg som ”pædagogisk hjælpemiddel” har brugt et billedark – inspireret af Peter Skautrup’s billedhæfte² – som mine informanter har fået lov til at associere frit over. De sprogtræk, jeg har efterspurgt og gået på jagt efter i optagelserne, er hentet fra de ældre og nyere beskrivelser af dialekten i Århus³ og Jysk Ordbogs informationer om de tidligere dialekter i det midtøstjyske område.⁴ Jeg har på grundlag heraf opstillet en liste af dialekttræk, hvis forekomst hos mine informanter beskrives i

¹ På baggrund af Frans Gregersen (2009) 84-88.

² Det oprindelige billedhæfte er beskrevet i Asgerd Gudiksen & Henrik Hovmark (2009) 23-25.

³ Især Ella Jensen (1967), Niels Åge Nielsen (1959), hhv. Kathrine Thisted Pedersen (2015), Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (2009).

⁴ <http://www.jyskordbog.dk/>

afsnittene 3-7, med en konklusion i afsnit 8-9. I afsnit 8 lader jeg også informanternes egen mening om deres sprog komme til orde, og jeg forsøger at forklare denne og styrken af deres lokalsprog ud fra en sociolingvistisk fortolkning af begrebet *sted*.

Der er tale om et pilotprojekt, så antallet af informanter og mængden af sproglige data er ret beskedene. Undersøgelsen bør naturligvis skaleres op, før dens konklusioner kan betragtes som sikre.

2. Informanterne

De 9 informanter i undersøgelsen er udvalgt ud fra følgende kriterier: (1) de skal være født, opvokset og bosiddende i henholdsvis Århus og Randers, og (2) de skal tilhøre aldersgruppen fra start 20'erne til start 30'erne. Informanterne fra Århus har jeg benævnt Å1-Å4, dem fra Randers R1-R5. R4 er den eneste, der ikke er født og opvokset i sin hjemby, men vedkommende har boet der i 16 år. Å2, Å3, Å4, R1, R2 og R5 har forældre og bedsteforældre der kommer fra byen (eller lidt udenfor). Å1 har en udenlandsk far og en vestjysk mor, mens R3 adskiller sig fra de andre ved at forældrene kommer fra Sri Lanka. Alle informanterne har mellemlange til lange videregående uddannelser eller er i gang med at uddanne sig.

Undersøgelsen har hverken fokus på køn eller social baggrund, og tilgangen til at finde informanter opsummeres bedst med Ella Jensens ord fra 1967: ”Planerne om en større Indsamling strandede på Vanskeligheden ved at finde frem til virkelig egnede Meddelere. I det mindre Samfund i en Landsby, hvor alle kender alle, volder denne Sag i Almindelighed ikke større Besvær, men i en by som Århus, hvor den enkelte kun kender Personer fra en snævrere Kreds og for det meste ikke de pågældendes Fødested, ligger Sagen tungere.”⁵

3. Prosodiske træk

3.1. Apokope

Apokope (bortfald af tryksvagt e i udlyd) kaldes ofte et særjysk træk. Men Kathrine Thisted skelner i sin artikel om århusiansk sprogbrug (2015:32-33) mellem to typer apokope. Den første indtræffer efter stemt konsonant [*m, n, l, ð, j, w*], idet der afsættes (stavel-

⁵ Om Sproget i Århus 1900-1910 (1967) 197.

sesdannende) ”erstatningslængde” på den stemte konsonant; denne type er fællesdansk (selvom den har gjort sig kraftigst gældende i de jyske dialekter), og den forekommer hos alle mine informanter: (at) *komme* [ˈkɔmm̩], *det grønne hus* [de ˈgrønn̩ ˈhuːs], (at) *hive* [hiːw]. Den anden type apokope forekommer efter ustemt konsonant (normalt uden at afsætte nogen ”erstatningslængde”); den er særjysk, men forekommer også hos alle informanterne:

Å2: [ɔ ˈkleb ˈgræsəð]
at klippe græsset

Å1: [jɑ veð ˈeg ɔm du ka ˈhusg]
jeg ved ikke om du kan huske

I ordet *oppe* sker der også helt ekstraordinært en vokalforlængelse, som ellers ikke er knyttet til midtøstjysk dialekt: *op* [ɔp], men *oppe* [ɔːp].⁶ Dette træk finder jeg stadig hos mine informanter:

Å1: [hæːʝ ˈɔb te ˈuni]
herop til uni(versitetet)

R2: [hiːw de ˈɔb]
hive det op

R1: [fɔ ˈdiː han ˈboːʝ ˈdæː,ɔːb]
fordi han bor deroppe

Å4: [jɑ ˈhɑː en ˈvæn dɑ ˈboːʝ ˈdæː,ɔːb]
jeg har en ven der bor deroppe

3.2. Enklisestød

Enklisestød opstår ved sammentrækning af et trykstærkt enstavelsesord og et efterfølgende svagtryksord (el. en tryksvag endelse, og da normalt kaldt morfemstød). Fænomenet anses ofte for specielt jysk, men også her bør skelnes mellem en fællesdansk og en særjysk type.⁷ I den fællesdanske type ender det trykstærke led på stemt konsonant (herunder et helt vokaliseret r) og det tryksvage led starter med ə (fx tryksvagt pronomen *det* el. endelsen *-et*: *gør*, men *gør ˈet* = *gør det!*, *tal*, men *tal ˈet* = *tallet*); og sådan siger alle mine informanter:

⁶ Arboe, Torben & Hansen, Inger Schoonderbeek (2009).

⁷ Mundtligt meddelt af Viggo Sørensen, Jysk Ordbog.

Å1: ['ɑjʔ 'aʔd 'de]
ej, er det det?

R3: [elɔ 'vɑ 'ɑʔd de 'heðə]
eller hvad er det det hedder?

Det særjyske enklisestød kan indtræffe, når det trykstærke førsteled ender på kort vokal og det trykssvage andetled starter med stemt konsonant: *tað 'əm* = tag dem, *gim 'ə* = giv mig, *fraw 'ɔs* = fra os. Denne type har jeg ikke mødt i mit materiale.

4. Morfologiske træk

4.1. Præt. og ptc. af -ede-verbet udtalt -et

Store dele af baggrundslitteraturen⁸ kalder dette træk for typisk midtøst-, syd- og sønderjysk (jf. Jysk Ordbogs atlaskort K 6.1). Det var hos informanterne fra Randers, jeg stødte på dette træk:

R2: [di fløðəd 'bægə 'toʔ 'hæʔɹte]
de flyttede begge to her til

R1: ['vɔfɔ vi sɔ 'eg 'bɑː røgəd 'ɔb ɔ fløðəd 'dæʔneðʔ]
hvorfor vi så ikke bare er rykket op og flyttet derned

R3: [dɑ 'hɑʔ 'væːɔd ed pɑ 'kɑfə,bɑʔɔ men 'di hɑ 'tid lågəd 'neðʔ]
der har været et par kaffebarer men de har tit lukket ned

Som det ses, kan R1 dog også bruge udtalen -əð, og det samme gælder R2.

Blandt mine informanter fra Århus fandt jeg kun ét eksempel:

Å2: [dɑ 'vɑ dæɹ 'sɔ,nɑːð kɔn'særʔd dɑ 'sbel-d dɑ'en-]
der var der sådan noget koncert der spillede derinde

Den bløde udtale var reglen, ikke undtagelsen, og følgende eksempel med *opvokset* anser jeg som værende karakteristisk for mine informanter i Århus:

Å3: [ɔ min 'moːɹ aɹ 'ɔs 'føʔd ɔ 'ɔb,vɔgsəð 'hæʔɹ i 'ɑːhus]
og min mor er også født og opvokset her i Århus

⁸ Kathrine Thisted Pedersen (2015) 33-34, Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (2009) 75-76, Niels Åge Nielsen (1959) 227, Bent Jul Nielsen (1998).

4.2. Participium -en af stærke verber

Et andet jysk træk er participiumendelsen *-en* [-ən] af stærke verber, svarende til rigssprogets *-et* [-əð].⁹ Kathrine Thisted Petersen (2015) nævner, at hendes ældre og midaldrende informanter bruger den jyske form ved ord som *blive*, *finde*, *komme* og *trække*, hvorimod de yngre ikke bruger det. Jeg stødte overraskende nok på *-en*-participium af *blive* hos hele tre af mine Randers-informanter:

R5: ['de·blewən 'ændɔd ,sɔ]
det er blevet ændret så

R2: ['sɔ·de blewən 'pɔpɔjəd]
så er det blevet påpeget

R1: ['rɑnɔs ə blewən 'led 'uð ,sgælʔd]
Randers er blevet lidt udskældt

Derimod forekom trækket ikke hos nogen af informanterne fra Århus.

4.3. Ingen særskilt neutrum-form ved adjektiver

Et udeblivende *-t* ved bøjning af adjektiver er et næste fællesjysk træk, jf. JO's atlaskort 7.4. Det synes, at stadig udbredt (både i Randers og i Århus), selvom det igen overvejende er randrusianere, der bruger det. Trækket mangler hos to Århus-informanter:

R5: ['gɔɹ virgli 'nɑ·ð fɔ ɔ gɔɹ de 'atrɔg ,tiwʔ]
gør virkelig noget for at gøre det attraktivt

R2: [jɑ 'vi·gænʔd de·'fiʔn]
ja, weekend det er fint

R2: [ɔ mɑn 'mɑŋlɔ 'heʔl 'vilʔ 'di ,dæʔɹ ö·]
og man mangler helt vildt de der øh

Å1: [vi 'veðʔ eg 'heʔl 'vɔfɔ]
vi ved ikke helt hvorfor

5. Vokalkvalitet

Et af de mest karakteristiske træk for århusiansk er den åbne udtale af *o* foran *r*, så det lyder som et *å*. Dette fremgår både af dialektlitteraturen, en række af artikler om århusiansk samt (på lægmandsplan) af en

⁹ Ella Jensen & Bente Maegaard (2010), Bent Juel Nielsen (1998) 56.

artikel i Berlingske: *Aarhus er det nye sårt*.¹⁰ Det er et træk, som ses hos alle mine Århus-informanter, og som de selv er opmærksomme på i deres sprog: *jårbær* = jordbær, *mårder* = morder. Det bruges ikke ligefrem konsekvent: ord som *historie*, *gjort* og *marmor* har de ikke hørt med åben *o*-udtale, mens det hedder [trɔʔ] = tror, [gjoʔd] = gjort. Et eksempel på vekslende udtale er ordet *lort*, der i samtalen varierer mellem mine to (Århus)informanter (der taler om en koncert):

Å1: [de vɑ nɑ·ð 'lɑʔd hɑ ja 'høʔɔd]
det var noget *lårt* har jeg hørt

Å2: [ja sys 'eg de vɑ ,nɑ·ð 'loʔɔd]
jeg synes ikke det var noget *lort*

En af mine informanter fra Randers, R2, giver selv et eksempel på dialektens åbne udtale *lort* [loʔd]. Dog bruger han (ironisk nok) selv udtalen [loʔɔd] i sin egen sprogbrug. En anden informant udtaler i samme situation ordet *byport* ['by,pɔʔd], samt ordet *gjort* [gjoʔd]. Begge bruger varianten *sort* [sɔʔd]. Andre Randers-informanter kommer ligeledes med eksempler *port* [pɔʔd], *sort* [sɔʔd], *Hornbæk* ['hɔnbæg].

6. Særgloser

I mine interviews stødte jeg gang på gang på to ord, hver karakteristisk for sin by, og begge en variant af det *ik*, som også mange rigssprogstalende anvender i slutningen af sætninger, når de søger bekræftelse eller bare opmærksomhed hos samtalepartneren.¹¹ I Randers brugte alle mine informanter (på nær én) ordet *ikke* [ɛgə]. Flere informanter knytter det også specifikt til Randers. I Århus hed det derimod *ikk-å(s)* [ɛg'ɔ(s)], om end det ikke blev brugt helt så meget:

Å2: ['regdi 'ø·hus tenʔ 'ɛg,ɔs]
rigtig århus-ting, ikke også

Å4: [jɑ 'ɛg,ɔ]
ja, ikke også

¹⁰ Arboe, Torben & Hansen, Inger Schoonderbeek (2009), hhv. <https://www.b.dk/livsstil/aarhus-er-det-nye-saart>

¹¹ www.ordnet.dk, *ikke* betydn. 3.

Å3: ['eg,ɔ ka di 'ɔs feŋ 'pɑ?ɔ 'si']
 ”ikk-å” kan de også finde på at sige

R2: [sɔ 'pɔ,pɑjɔ 'fɔl?g de mæ de 'sam, 'egə]
 så påpeger folk det med det samme, ikke

R3: [jɑ 'veð? jo vɑ vi kɑɑgtei'se?ɔd 'ɑ? 'egə]
 jeg ved jo hvad vi er karakteriseret af, ikke

7. Uddøde træk

Udtale af blødt *d* som *j*

I ældre såvel som yngre litteratur om Århus-dialekt fremhæves udtalen af rigssprogets bløde *d* [ð] som en *j*-lyd. Dette nævnes bl.a. af Niels Åge Nielsen og Ella Jensen.¹² Trækket er som ventet helt fraværende hos mine informanter i Randers (som if. Jysk Ordbogs atlaskort 4.1 ikke tilhører *j*-området). Og i Århus synes trækket ikke at være bevaret, selvom de fleste informanter dog er bekendte med *j*-udtalen og har hørt udtalen blandt bedsteforældre eller folk i byen:

Å3: [ælb 'nej?ɔ du 'veð? 'sɔ:n ,no:n 'ten? 'eg]
 eller ”ned” og du ved sådan nogle ting, ikke?

Å1: ['sælɔn,sgaj]
 Sjællandsgade

Selv har jeg overhørt trækket på en bodega i nærheden af mit hjem, hvor en af stamgæsterne provokerende spørger: *er du blød* [blø?j]? (blød i bolden, tosset¹³).

Ekstra stød

I nogle præsensformer har midtøstjysk dialekt et særligt stød.¹⁴ Dette træk fandt jeg kun eksempler på hos én af mine Randers-informanter, hvor ordet *kender* undertiden udtales med stød:

¹² Bortfald: Ella Jensen (1967) 228 –. J-lyd: Niels Åge Nielsen (1953) 226-227.

¹³ www.sproget.dk: *tosset* (under synonymer).

¹⁴ Jensen, Ella (1967) 211.

R4: ['li· prɑ'si's əlsɔ 'ves du kɔmɔ te 'fæsd dɑ 'eg æɹ 'no'n du 'kæn'ɔ]
 Lige præcis, altså hvis du kommer til fest, der ikke er nogen du kender
 jæmŋ 'sɔ ka du 'snɔg mæ fɔl'gɔ 'sɔ kænɔ 'di əlsɔ 'e'n 'du 'kæn'ɔ]
 jamen så kan du snakke med folk og så kender de altså en du kender

Helt fraværende var fx den i baggrundslitteraturen beskrevne udtale
 [kæl'ɔ] = kalder.

Hos en tredje Randers-informant sneg sig uventet et stød ind i ordet
lejlighed (der ellers hos Ella Jensen gives som eksempel på særligt
 Århus-stød):

R2: [nɔmŋ vi 'gəð' jo 'hæɹ'ɔ eg 'hɑ en 'laj'li,heð']
 Nå, men vi gad jo heller ikke have en lejlighed.

8. Konklusion

Udtaletæk	Århus	Randers
Jysk apokope	Ja	Ja
Jysk enklisestød	Nej	Nej
-ed i præteritum/part	Nej	Ja
Participium på -en	Nej	Ja
Neutr. mangler -t	Ja	Ja
o udtalt som å foran -r	(Ja)	Ja
Blødt -ð udtalt som -j	(Ja)	Nej
Ekstra stød i præsens	Nej	(Ja)

Som undersøgelsen viser, var der hos mine informanter kun få rester tilbage af de udvalgte sproglige særtræk, dog flere i Randers end i Århus. Mine informanter tenderer overvejende mod at tale et fælles jysk regionalsprog, påvirket en smule i mere midtøstjysk retning. Alle, på nær én, var enige om, at det kunne høres, at de talte jysk, og over halvdelen definerede sig selv som jysktalende: ”vi taler da jysk, det gør vi da”. Flere nævnte, at deres jyske var blevet påpeget i forskellige situationer, f.eks. på deres uddannelsessted eller arbejdsplads. Som

regel var det i et modsætningsforhold til mødet med sjællændere og københavnere. To informanter fra Randers og to fra Århus mente endda, at deres sprog var en lidt mere lokalt præget variant end bare regionaljysk.

Når stedspræget er lidt tydeligere blandt informanterne fra Randers, kan det muligvis forklares sociolingvistisk under synsvinklen ”sted”, jf. koblingen mellem sprog, sted og krop i Malene Monka (2013).¹⁵ Under det overordnede begreb *Sted* nævnes *location*, *locale* og *sense of place* som indgangsvinkler til sproget. Disse forskellige niveauer kan bedst forklares vha. mine informanters egne udsagn (som i følgende står i citationstegn).

Hvis man betragter Randers og Århus som fysiske lokaliteter (*location*), er den geografiske afstand ikke særligt stor, men der er andre forskelle, der måske kan forklare, at randrusianere har flere dialektale særtræk: byen har et mindre indbyggertal, et lavere antal tilflyttere og en ”skrantende industri”. Modsat strømmer folk til Århus for at arbejde eller studere; ”du møder simpelthen flere mennesker”. Randers bliver også i modsætning til Århus betegnet som stedet, hvor ”du er født og opvokset – og bliver boende”. Flere informanter peger på Randers som et mere lukket miljø, hvor du har den samme omgangskreds det meste af livet, og Århus som stedet, hvor du møder folk fra hele landet, fra hvem du kan låne ord og vendinger.

Flere af mine informanter fra Randers har argumenteret for at den reelle, fysiske afstand mellem de to byer overdrives: ”man har gjort turen til Randers til noget den ikke er”. Denne udvidede afstand kan forklares under synsvinklen *sense of place*. Der hersker nemlig en række fordomme omkring Randers og folk, der bor der. Mine informanter kalder det fordomsfulde billede af Randers for ”en ting” (noget reelt), der kan vise sig i mange forskellige sammenhænge (på arbejdet, på uddannelsesstedet osv.), at randrusianerne opfattes som bøvede og lettere tilbagestående; ”jeg ville nok være bange for de typer der er der”. Alle mine informanter i Randers nævner den negative omtale af byen og er relativt bevidste om den, beskriver den faktisk på samme måde som Århus-informanterne, fx ved omtale af

¹⁵ Et afsnit af Malene Monkas ph.d. afhandling *Sted og Sprogforandring i: danske talesprog 13* (2013) 28-35.

joggingbukser, shox sko, knallerter og mokai. Omvendt synes der ikke at være knyttet mange negative forestillinger til Århus. Der er en lille tendens til at kalde århusianere for ”hipstere” eller at snakke om ”snobberiet omkring 8000” (postnummeret!). Det ligger desværre uden for projektets muligheder at gå til bunds i disse tilkendegivelser af stereotyper. Heldigvis synes undersøgelsens informanter at have en humoristisk tilgang til det og kan selv finde på at lave sjov med det.

Den sidste faktor er det sociale aspekt af stedet (*locale*). Det er også den faktor, alle informanter mener, har betydet mest for deres sprogbrug. Det er mennesker, der skaber sproget, og ”det er mennesker, der bor på stederne”. Sproget kan bruges til at markere tilhør, i et festligt selskab kan man ”trække på endelserne, bede om en *mokai* og afslutte sætningen med *ikke*” for at fremstå mere randrusiansk. Fælles for begge byer var, at informanterne kunne karikere dialekten, overdrive den i festligt selskab, blandt gamle venner, eller simpelthen for at provokere folks fordomme. Man kan også komme nærmere på ældre familiemedlemmer ved at tilpasse sig deres sprogbrug, ”skrue op for det jyske” i mødet med ældre personer. Det er i det hele taget i mødet med andre, at sproget kan blive påpeget og tilpasset. Blandt mine informanter var der to, der var bevidste om, at de varierede deres sprogbrug efter situationen, fx til noget mere formelt ved en fremlæggelse af en opgave.

9. Giver ”århussiansk”, ”randrusiansk” længere mening?

Svaret er nej, hvis man sammenligner med ældre beskrivelser af jysk dialekt (herunder købstadssprog). Mine informanter taler et regionalsprog med en lille snert af ældre randrusiansk eller århussiansk. Dette svar vil også informanterne kunne skrive under på, for selv med det udvandede stedspræg vil de fleste stadig kunne definere sig som talende århussiansk eller randrusiansk. De ser det som en positiv ting og kan knytte dele af deres identitet til det.

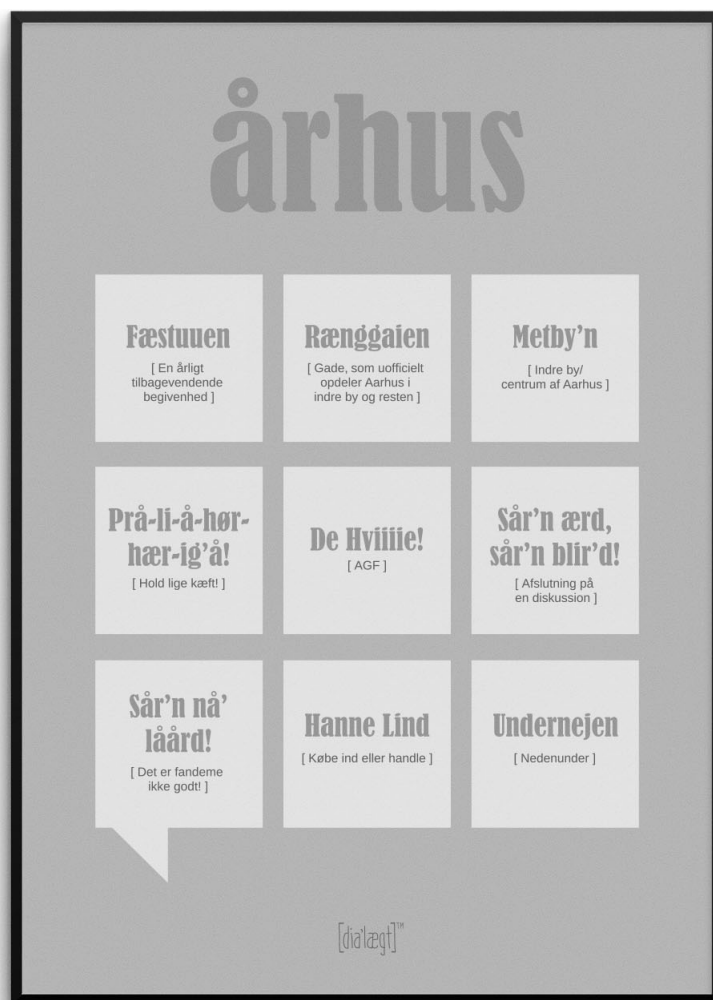
Før begreber som ”århussiansk” og ”randrusiansk” erklæres for komplet døde, er det værd at overveje, om dialekter i dag kan vurderes ud fra nye kriterier. Måske vidner de små sproglige rester af

dialekt i regionalsproget og sprogbrugernes egne holdninger til disse rester om en ny forståelse af begrebet dialekt. Michael Ejstrup (2011) beskriver talesproget i seks danske byer i 2006-2009, en såkaldt perceptionsundersøgelse af ”moderne danske dialekter”. Her konkluderer han (s. 40), at hans næsten 30.000 informanter faktisk kunne genkende dialekter og placere folk geografisk – og at yngre klarer sig bedre end ældre i den forbindelse. Hans undersøgelse synes at bekræfte, at moderne danske dialekter lever.

Litteratur

- Arboe, Torben & Inger Schoonderbeek Hansen (2009): Århusiansk – byens sprog før og nu. i: Simon Borchmann (m.fl.): *Århushistorier*. Fra bjerget til byen 4. Århus: Aarhus Universitetsforlag. 71-85.
- Arboe, Torben (2012): Dialekter og standardsprog – synspunkter og undersøgelser siden 1960. i: *Ord & Sag* 32. 18-34.
- Becker-Christensen, Christian & Widell, Peter (2003): *Politikens Nudansk grammatik*. København, Politikens Forlag.
- Brink, Lars (m.fl.) (1991): *Den Store Danske Udtaleordbog*. København. Munksgaard.
- Ejstrup, Michael (2011): Perceptionsundersøgelse af moderne danske dialekter. i: *Ord & Sag* 31. 30-41.
- Gregersen, Frans (2009): Forgængere og bagmænd. Om forholdet mellem dialektforskning og sociolingvistik (etc.). i: Gudiksen, Asgerd (m.fl.): *Dialektforskning i 100 år*. Københavns Universitet, Afdeling for Dialektforskning. 83-106.
- Gudiksen, Asgerd og Hovmark, Henrik (2009): Måske husker De noget alle andre har glemt. i: Gudiksen, Asgerd (m.fl.): *Dialektforskning i 100 år*. Københavns Universitet, Afdeling for Dialektforskning. 13-64.
- Jensen, Anker (1898): Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt. i: *Dania* 5. 213-231.
- Jensen, Ella (1967): Om Sproget i Århus 1900-1910. i: *Dialektstudier* 2. 197-270.
- Jensen, Ella & Maegaard, Bente (2010): Hvor er bleven blevet af? i: *danske talesprog* 10. 34-56.
- Jysk Ordbog: <http://www.jyskordbog.dk> – Atlaskort tilgængelige fra ordbogens opslagsside.
- Monka, Malene (2013): Sted og sprogforandring. i: *danske talesprog* 13. Københavns Universitet, Afdeling for Dialektforskning.

- Nielsen, Bent Jul (1998): Talesprogvariationen i Århus – en sociolingvistisk redegørelse og en sammenligning med sproget i Odder. i: *Danske folkemål* 40. 51-78.
- Nielsen, Bent Jul & Pedersen, Karen Margrethe (1991): *danske talesprog*. København, Nordisk Forlag.
- Nielsen, Niels Åge (1959): *De jyske Dialekter*. København, Gyldendal.
- Nielsen, Niels Åge (1953): Dialekt, jargon og vulgærsprog i Århus. i: Dybdahl, Vagn (m.fl.): *Seksten Århusrids*. Århus, Universitetsforlaget. 225-240.
- Pedersen, Kathrine Thisted (2015): Århusiansk sprogbrug anskuet i lyset af den igangværende standardiseringsproces. i: *Ord & Sag* 35. 28-45.
- Sørensen, Randi Skovbjerg (2015): Det gode interview – og det dårlige. i: Gregersen, Frans & Tore Kristiansen: *Hvad ved vi nu – om danske talesprog?* København, Sprogforandringscenteret. 183-194.

I 2016 havde vort center kontakt med to energiske unge mennesker, Andreas Helbo Bech og Nikolaj Lykke Viborg, som i samarbejde med Michael Ejstrup fremstillede plakater om dialekten i en række jyske egne og i *Ord & Sag* 2016 s.4 ff. fortalte om dette kultur- og forretningsfremstød. Vi viste dengang deres plakater for Nørrejylland og Sønderjylland, men fik ikke plads til den om Århus. Vi gør hér skaden god igen. Plakaten bygger på en række velkendte træk i ældre og/eller jargonpræget århusiansk. Som Esben Sundorfs pilotundersøgelse viser, er vist ikke ret mange af de gamle århustræk tilbage hos nutidens ungdom.

Niels Graversen:

En fortælling fra Fur

Niels Graversen, f. 1848, af profession gartner, optegnede en række kortere fortællinger om fortidige livsvilkår og begivenheder på sin fødeø Fur. Manuskriptet blev efter hans død overdraget Fur Museum, hvorfra Jysk Ordbog 1959 lånte det hjem til afskrift (rimeligvis inspireret af de uddrag, Paula Knudsen havde stået for i Skivebogen 1956, s. 114-120). Jysk Ordbog nåede desværre ikke at kapre Niels Graversen som meddeler, hvad vi må beklage i betragtning af de gamle lokalgløser, der dukker frem i fortællingerne. Se blot følgende.

En Skive-tur

Dengang var der ingen kjørende Forbindelse mellem Fursund og Skive, og Furboerne maatte tage de 4re Mil, hen og 4re Mil hjem, tilfods, men det regnede de Gamle ikke for Noget. Det blev gjerne sent om Aftenen, at de nåede tilbage til Branden¹, og naar det indtraf med Storm og Uvejr, var en saadan Fodtur jo ikke altid behagelig. Om en saadan Tur fortalte Anders Bom:

”A skuld æn Ærind te Skyw, aa a tow astej i goe Ti om æ Maan. Aa mæ’en Brøggi i de jæn Lomm, aa æn bette Kukmand i den naan, trasked a di fie Mil, i fem Staa’en. Hen po æ Attermeje, dængaang a sku te aa wænd æ Nies nar’æpo ejæn, bløw dæ saamøj æn faale Ræjn aa Blæst. Aa a skul söden hal go aa hink, te de jæn Sij, faa æ Wind kam fræ Wæjsten, aa a skull jo naræpaa. Dengaang a saa kam te Lænnum, da war’ed söden æn Mørk, te a hwæken ku sij Wej heller Sti. Saa bokked a mæ nier, aa wild kwæg atter æ Jowwer, aa sij om a gik po æ Wej; mæn saa kam dær æn Hwæs aa ta’er æ Blaan, aa a mot go, mæ mi baar Hu’e hjæm. Æ Blaan so a aller si’en. Södden ænd dæn Skywtur.”

¹ Færgested til Fur, på nordkysten af Salling.

Oversættelse:

”Jeg skulle et ærinde til Skive, og jeg tog afsted i god tid om morgenen. Og med en mellemmad i den ene lomme, og en lille lommelærke i den anden, traskede jeg de fire mil på fem timer. Hen på eftermiddagen, dengang jeg skulle til at vende næsen nordpå igen, blev der så meget en forfærdelig regn og blæst. Og jeg skulle sådan halvt gå og hinke, til den ene side, for vinden kom fra vest, og jeg skulle jo nordpå. Dengang jeg så kom til Lendum², da var der sådan et mørke, at jeg hverken kunne se vej eller sti. Så bukkede jeg mig ned, og ville søge efter jorden, og se om jeg gik på vejen; men så kom der et stærkt vindstød og tager hatten, og jeg måtte gå med mit bare hoved hjem. Hatten så jeg aldrig siden. Sådan endte den Skivetur.”

Niels Graversen var selv opmærksom på, at mange gamle furbo-ord var ved at gå i glemmebogen:

”Saadanne Udtryk som Kwæ’eg, Hwæs og Blaen, kjender de nulevende Furboer vist ikke.

Kwæ’eg: at bøje Hovedet og se til den ene Side.

Hwæs: En stærk Vindpust.

Blaen: En Hat, eller Hue med stor Skygge.”

Et af disse ord, *kwæ’eg*, har vi ikke registreret i Jysk Ordbogs samlinger, i hvert fald ikke i denne form. Der er formentlig tale om en fejlhøring af verbet *hvege*, som stedvis ses udtalt med langt æ, og som (blandt meget andet) er registreret med betydningen ”se sig søgende omkring” (jyskordbog.dk: *hvege*² 3.3) – bl.a. i Vesthimmerland, og så er vi jo ikke så langt fra Fur.

² Landsby ca. 4 km syd for Branden.

Torben Arboe:

Der skal drages ild ...

– om ord, ordforbindelser og talemåder vedr. brug af ild

I min redaktion af substantivet *ild* til Jysk Ordbog for nogle år siden omtalte jeg kort forskellige måder at skaffe sig ild på i tidligere tider, herunder bl.a. verbalforbindelser som *hugge ild* og *drage ild*. Især sidstnævnte virkede lidt mystisk og spændende, idet den viste sig især at angå tiden tilbage i 1700-tallet, hvor landbruget var plaget af kvægpest, stedvis kaldt *ildsygen*. Der var i ordbogens samlinger stof til adskilligt mere, end ordbogsartiklen gav plads til; en del af dette vil jeg gerne gå nærmere ind på her.

1. Hugge ild, slå ild

Et fyrstøj kunne bestå af ”en langagtig træ- eller metalkasse med en flintesten, et fyrstål og nogle klude”, der tidligere var brændt til ’tønder’, dvs. var mere eller mindre forkullede (Feilberg (1899):37, citeret i JO). Se forskellige udformninger af fyrstøj, fyrstål mv. i fig. 1.

Man slog med fyrstålet på en flintesten, indtil der sprang en gnist, som kunne sætte ild i tønderet og videre fænge i småpinde el.lign., derefter i træ, tørv el. andre materialer. Dette kaldtes at *hugge ild* el. *slå ild*, udtryk, som også kunne benyttes om blot at slå en gnist til at tænde tobakspiben med. Udtrykkene kunne dog også have overtoner af magi, fx skulle lidelsen ’natild’ (= en slags helvedesild) kunne kureres ved, at der ’hugges ild’ over den (Midtøstjylland, Kamp (1943):130), eller ved, at man med to flintesten i mørke ’slog ild’ over personen med lidelsen (°Hundslund i samme område). Natten til 1. maj (valborgnat) ’huggede man ild over kreaturerne’ på Anholt (Tang Kristensen

(1891b):114) for at skærme dem mod sygdom. Ild blev altså tillagt en magisk, rensende, beskyttende eller helbredende virkning, jf. også nogle af de følgende udtryk.

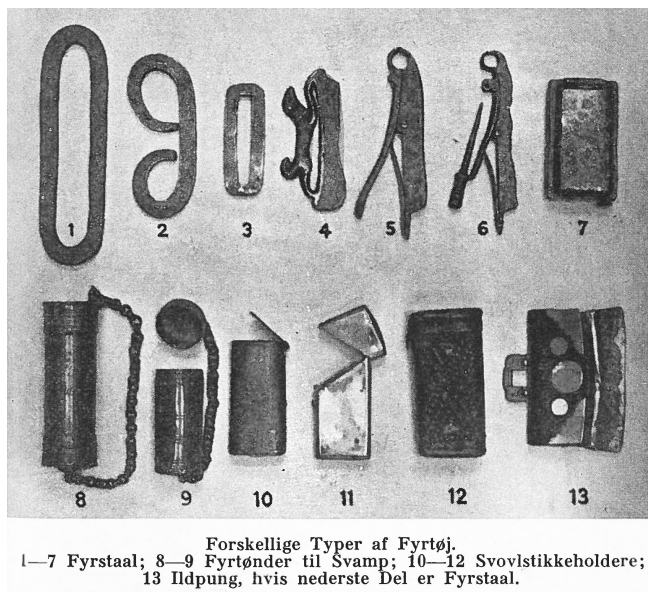

Fig. 1. Forskellige udformninger af fyrtøj, fyrstål mv.; 'svamp' er det samme som 'tønder', trøsket træ mv. Jf. Hansen (1942):113.

2. Låne ild

Gløderne i kakkelovnen eller på arnen blev tildækket med et par tørv og derover aske om aftenen, så man kunne undgå besværet med at slå ild næste morgen. Gløderne kunne dog være 'gået ud', dvs. slukket, om morgenen; men så kunne man måske *låne ild* hos en nabo, så man slap for at skulle bruge fyrtøj.

Var Ilden gaet ud om Morgenen, maatte man hjælpe sig med Fyrstaal og Fyrtønde (se fig. 1), hvis man da for Nemheds Skyld ikke foretrak at laane den hos Naboerne. Man maatte ikke bede om den som Gave, og den blev hentet i en gammel Træsko (Midtøstjylland, Tang Kristensen (1898):101).

Jf. også: *Mo a laaen en Nist Ild i men Gryd* = må jeg låne en gnist ild i min gryde (°Sydsamsø). At man ikke måtte bede om ild som gave, skyldtes måske, at man så skulle takke for den, hvilket efter gængs forestilling ikke gik an: 'Man maa ikke takke for ild, thi saa kunde det være, at den tog Magten fra én' (Østjylland, Kamp (1943):172). At låne ild skulle somme tider gå meget hurtigt, jf. talemåden: *ska do löwn II*? (= skal du låne ild?), som i Vendsyssel blev brugt, når en besøgende havde meget travlt. Men at låne ild kunne også bevirke alvorligt uheld: "Naar et Kreatur gaar over et sted, hvor en samme Dag har gaaet med laant Ild, saa faar det Ildsygen og maa dø, inden Solen gaar ned" (Skytte (1890):88). Hermed er vi på vej over i de mere komplicerede, ældre kulturelle forhold, som ligger bag de næste udtryk.

3. Drage ild mod ildsygen

At *drage ild* blev anvendt som en slags magisk middel mod en form for kvægpest (miltbrand) i 1700-tallet, hvor man ikke vidste, hvad sygdommen skyldtes, eller hvordan den kunne modvirkes. Sygdommen kaldtes også *ildsygen*, tilsyneladende blot ud fra, at kødet i kreaturer, der var døde af sygdommen, var ildrødt. Derudfra drog man den for nutiden overraskende slutning, at ilden i landsbyen ikke var god nok: den måtte slukkes, og man måtte skabe helt ny ild. Det omtales kort af H.P. Hansen flere steder, fx:

I visse egne hændte det med mellemrum, at fækreaturerne blev hjemsoget af en ondartet kvægpest, den såkaldte *ild-syg-end*. Flæede man et dyr, der var kreperet, var kødet ildrødt, og så sluttede man deraf, at der måtte være noget i vejen med ilden. Så blev ilden slukket overalt i byen, hvorefter man *draw*', borede eller savede frisk ild, *nødild*. (H.P. Hansen (1960):170, tilsvarende i H.P. Hansen (1958a):145f., (1958b):190f.).¹

Skytte (1890) beskriver i fortællingen 'Billeder af Landbolivet i Stavnsbaandets Tid' en sådan situation nærmere, formentlig fra Lindum sogn (nord for Tjele Langsø), Nørlyng herred, Ommersyssel

¹ Präteritumsformen *draw*' er næppe korrekt: formen har almindeligvis å-vokal *dråw*' i Midtjylland, mod øst ses dog sporadisk også *draw*'et, jf. kort 2 i JO *drage*³.

(se kortet i fig. 5). En 'klog mand' bliver kaldt ud til en død kvie på marken: først går han i fleres påsyn rundt om den og 'slår ild' med fyrstål og flintesten tre gange; derpå undersøger han kviens krop, dens øjne og specielt dens tunge, hvorefter han konkluderer: "'den er død af *Ildsygen!*' – 'Ildsygen!' gentog de andre og korsede sig" (s. 87f.). De vidste nemlig, hvad de så risikerede: "alle Sognets Kreaturer maa dø, hvis det ikke bliver hindret ... (v)ed at der bliver *draget Ild*" (s. 89). Dette sidste bliver man så enige om og får kundgjort:

hør, hvor han raaber ned ad Gaden: "Dar'n ska' lukkes, og Ilden ska' slukkes! der skal drages Ild te Jens Tops!" lød det med Mortens dybe og stærke Røst (s. 89f.; Dar'n = dørene, te = til, hos).

Al ild i landsbyen skulle altså slukkes, og man skulle tænde en helt ny ild, *nødild* eller *vild ild*. Den nye ild skulle ikke tændes med fyrstøj, men derimod ved gnidningsvarme fra træ mv., især ved brug af den ældgamle metode med en form for ildbor. Princippet ses i fig. 2.

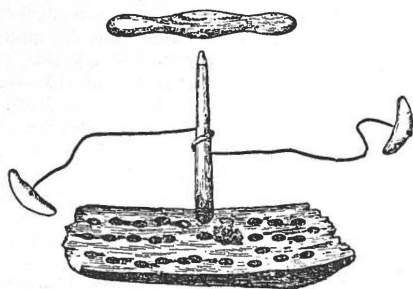

Fig. 2. Bærbart ildbor. Gnidningsvarme opstår, når den lodrette, tykke pind, tilspidset i enderne, presses ned mod det flade træstykke, og snoren omkring den trækkes fra side til side, så den bringes til hurtig rotation. Jf. Salmonsens. IX. (1920):186.

I kilderne vedr. kvægpest i 1700-tallet omtales dog oftest en opsætning med en vandret træstang, der bringes til rotation mellem fx to dørstolper:

Man spændte en træstang vandret ind mellem to lodrette stolper, for eksempel en dørkarm. Så slog man et stykke reb om stangen,

og nu stod to karle og trak (*draw*) i hver sin ende af rebet, frem og tilbage, indtil det slog ild i boremelet ved en af stangens ender, og derved fik man frisk ild til hjemmene. Endelig tændte man bål i en hulvej og drev de endnu levende kreaturer der over. Så var kuren endt. (H.P. Hansen (1960):170)

Som processen med ildtænding beskrives her, lyder det rimeligt nemt; men flere kilder beskriver, at det kunne tage meget lang tid, en hel dag eller mere, at få en brugbar ild frem. Hos Skytte (1890) gives flere detaljer, fx beskrives træstangen som 'et tildannet Stykke Træ, omtrent som en Mangletrille' (s. 90), dvs. en ret tyk stok (manglestok), som tøj blev viklet omkring, når det skulle rulles og glattes med manglebræt, jf. fig. 3.

Fig. 3. Vedr. træstangen i ildboret: tykkelse omtrent som den runde stok, manglestokken, nederst til højre (under manglebrættet i kvindens hænder). Rasmussen (1977):21.

Træstangen blev anbragt vandret i karmen 'i Nødsdøren' (dvs. stalddøren) i huller, der forinden var boret af snedkeren, først 'med en Navr' (dvs. et stort bor) 'halvanden Alen fra Dørtræet' (dvs. ca. 1 m over dørtærskelen), derpå udvidet 'med en stor Ryddenavr' (s. 91). Bommen (som træstangen kaldes her) blev fastgjort heri; et reb blev snoet om den, to mænd trak i det fra hver sin side, og "Bommen snurrede uden Ophør". Efter en halv times arbejde begyndte det at ryge fra dens ender; det gav dog ikke ild endnu, heller ikke senere på dagen, skønt flere mænd afløste hinanden ved bommen. Man diskuterede, om nu også al ild i landsbyen virkelig var slukket (s. 92), og man arbejdede

videre fra næste daggry, stadig uden held. Om eftermiddagen gik nogle ud for at se efter gemte gløder, og i mørkningen fandt man faktisk nogle 'hos en gammel Indsidderske, der gik under Navnet Hexen'. De blev slukket – og tredje morgen 'spillede de røde Flammer om begge Ender af Bommen', inden man havde arbejdet med ilddragningen en halv time (s. 93). Derfra bragte man så gløder (i en træsko) 'ned i Forten' (dvs. drivvejen for kreaturer, jf. *forte*¹ i JO), hvor man tændte bål, som man derpå trak heste, kvæg og får igennem: de "fik Haarene svedne, men tog ellers ingen Skade" (s. 94). Hvorvidt dyrene undgik kvægpesten, oplyses ikke.

Ligeledes fra Lindum sogn foreligger en beskrivelse af ilddragning mv. hos Tang Kristensen (1888):214ff., men skrevet på dialekt. Herfra skal kun nævnes enkelte detaljer, fx at det skulle foregå "*i en da:r mæ tow' jeege-stålper te daarkar'm* (= i en dør med to egestolper til dørkarm, s. 215), og at der skulle bores et lille hul udefra ind i stolpehullet, så der kunne sættes 'tønder' ind, som så bedre kunne blive antændt. Da man havde arbejdet en halv dag uden resultat, blev man mistænksom og fandt også her, at der et sted gemtes ild, som straks blev slukket, hvorefter man kunne få ild. Med den blev tændt bål i 'en snævring mellem to gærder', alle byens kreaturer blev med noget besvær drevet derigennem: *Så wa sygenen ju stanst, næ'er di kom öw'er te hoof* (= så var sygdommen jo standset, når de kom over til hobe, dvs. alle sammen, s. 216). I en anden beskrivelse fra samme sogn nævner Tang Kristensen, at der skulle 'drejes rundt med en Læsmerstang i en Egestolpe, til man fik Ild ved Gnidningen' (1883:205). 'Læsmerstang' er egnens udtale af 'læsse-med-stang', dvs. en stang, man lagde på langs over et læs hø eller korn (og surrede fast til vognens ender) for at holde læsset fast på vognen under hjemkørsel fra marken; også blot kaldt 'læssestang'. Det beskrives ikke nærmere, hvordan man drejede nævnte stang længe nok i egestolpen til at få ild; men det besværlige fremgår også her:

Naar de ikke fik Ild tændt i ét Hul, begyndte de i et andet, og man kan saaledes i Lindum Skoles Køkken se et Pandetræ, hvor der er fire Huller, som de har opgivet for at begynde andet Steds. Træet kunde ogsaa somme Steder være for tvært. (s. 206).

Pandetræ betegner en bjælke el. lign. over ildstedet i en åben skorsten, også kaldt skorstenshammer²; her er formentlig tale om genbrug af en stolpe fra en anden bygning. Træstykker af denne type kaldes også *nødildsstolper*, nærmere herom i afsnit 7. Tang Kristensen nævner før citatet et eksempel på, at sidste glød i landsbyen skal være slukket, før ny ild kan tændes ved brug af 'læsmerstangen', men giver altså også en mere virkelighedsnær årsag: træet kunne være for 'tvært', dvs. besværligt, dårligt til processen.

Tang Kristensen (1891a):78ff. har samlet oplysninger om ild-dragning fra flere lokaliteter, hvorfra enkelte detaljer skal nævnes. Kvægpesten 'rasede 5, 6 gange' i 1700-tallet, og da har man også i Handest (i Glenstrup sogn, Nørhald herred) lidt øst for Lindum draget ild med en 'læsmerstang', her i et hul i en 'stolpe i den vestlige side af gården'; alle byens mænd skulle være til stede og behjælpelige med det efter oldermandens tilsigelse (s. 80). Når ilden var tændt, blev den båret hen i en smal gyde mellem to gårde, hvor man tændte et bål af halm, lyng og tørv, som alle mænd havde bidraget til; alle kreaturerne blev drevet igennem bålet. Siden gik alle bymændene rundt i byen med noget af ilden fra gyden og røgede i alle staldene. I en anden optegnelse fra Glenstrup sogn bruges betegnelsen *læssetræ*; her skulle den ene ende sættes fast mod en egestolpe i et hus, den anden mod et delvist nedgravet stykke egetømmer (s. 78). Hele byens kreaturer blev drevet over et bål, tændt med ild herfra: 'Så blev sygdommen hævet' (smst.). Fra Vesterbølle sogn (Rinds herred) i Himmerland tilføjes, at ilden skulle drages 'der, hvor de kunde påvise, at sygenen (= sygdommen) var opstået'; man brugte en lignende formel ved bekendtgørelsen som i Lindum ovenfor: "Dören skal lukkes, og ilden skal slukkes, der skal drages ild te Jens Hovgårds!" (s. 79).

4. Bore ild, drile ild

Fra enkelte steder foreligger udtryk, som direkte viser, at der var tale om ildboring. Schuster (1872) omtaler således fra Faldborg i Vindum sogn (Fjends herred), at 'et særegnet virksomt middel' mod kvægpesten i 1734 og senere skulle være 'at bore Ild', dvs. bore i 'en Egeledpæl, saalænge indtil der gik Ild i den'. Med denne ild tændtes

² Beskrivelsen refereret og delvis citeret i Feilberg (1889):181f.

bål, 'hvorover Kvæget skulde drives'; de kreaturer, der kom igennem, 'bleve helbredede eller undgik Sygdommen' (s. 14).

Tang Kristensen (1891a) nævner fra 1821 Engesvang sogn (igen Fjends herred), at man under kvægpesten fik det råd at 'drile i en egestolpe', til der kom ild, og så drive de fire tilbageværende stude over røgen derfra (s. 78). Verbet *drile* betyder 'bore, bore med drilbor' (jf. artiklen *drile* i JO). I dette tilfælde skildres kuren som enklere end ovenfor: 'Det var i en port, de vilde drile den ild, og studene fik sådan lyst til at stå der i porten og slikke den røg i dem, at de kom dem', dvs. 'kom sig', blev raske uden at skulle gå gennem et bål. Man havde dog måttet sikre sig, at al ild i byen var slukket forinden; også her fandt man ild på en gammel kones ildsted. På meddelerens gård havde der i et udhus, som blev brudt ned i 1845, stået 'en gammel stolpe, som var brugt til at drile ild i ... med de gamle drilekuglehuller i' (smst.). 'Drilekugle' er ikke nærmere forklaret og ses ikke i JOs materiale i øvrigt; det er måske fejlagtigt optegnet, idet 'drilehul' skulle være tilstrækkeligt, dog ses heller ikke denne sammensætning afhjemlet i ordbogsmaterialet. Formentlig er der tale om borehuller som i nødildsstolpen i fig. 4.

Videre anfører Frifelt (1959) med baggrund i Tang Kristensens eksempler, at man tændte ny ild ved med et reb 'dreje et Læssetræ som en Dril i et Hul i en Beslingpæl saa haardt og saa længe, til Træet gik i Glød' (s. 97). Brugen af et læssetræ er omtalt ovenfor, skønt det ikke der forbindes med 'dril' eller 'drile'; men det er nyt, at der i stedet for blot en stolpe nævnes en 'Beslingpæl', dvs. en pæl til adskillelse af kobåse (jf. JO *bæssing-pæl*, hvor *bæssing* har sideformen *bæsling*) som anvendt til formålet. Det bekræftes af et eksempel i afsnit 7.

5. Save ild

Som nævnt i forbifarten i afsnit 3 havde man endnu en metode til at frembringe gnidningsvarme til ny ild, nemlig at *save ild*. Det gjorde man ved at lade to mand trække et tov frem og tilbage gennem et hul i en stolpe el. træstamme, hvilke bevægelser kan minde om savning. Også denne metode har Tang Kristensen (1891a) nogle eksempler på, fx fra Gjedsted (Rinds herred, Himmerland, meddelt fra nabosognet Ullits): 'Der skulde saves ild af et egetræ med et *hovedreb* og så sættes bål æpå (= på), som hovederne skulle over' (s. 77); 'hovedreb' var den del af et tøj, der var bundet om nakken på dyr. Ligeledes i Tørring i

Ø. Tørslev sogn (Gjerlev herred, Ommersyssel) 'har de savet ild. Der har (i en gård) været en stolpe, som har været brugt til det' (s. 79). Tilsvarende i Linå sogn (Gjern herred, Midtøstjylland) har man brugt at 'save ild for kvægsygen med et stykke reb' i en egestolpe; også her måtte man ud at slukke ild et sted, før processen virkede. I Ovsted sogn (Voer herred, også Midtøstjylland) savede man ild med en 'ulden tøjrblok (dvs. reb, der er spunden af hestehår og svinehår) i en halv egedør' (jf. *blok*³ 8 i JO mht. tøjrets bestanddele); hvorvidt bålet med ild herfra virkede på kreaturerne, fremgår ikke (s. 80).

Ud over hos Tang Kristensen nævnes metoden i en kilde fra Grundfør sogn (Vester Lisbjerg herred, Midtøstjylland). Her ville bymændene under kvægpesten i 1746, hvor 250 kreaturer var døde, have præsten til at give sit samtykke til, at der skulle saves ild, og kvæget drives gennem bål fra den nye ild. Han modsatte sig det som et dårligt råd, ville dog ikke direkte forbyde det, "men saa døde det (dvs. kvæget) aldrig stærkere førend derefter", mens kreaturer, der ikke gik igennem ilden, faktisk overlevede (på nær et). Præsten har antagelig set sig bekræftet i sin overbevisning; men året efter døde næsten alt hans kvæg i et nyt udbrud af kvægpesten (Fangel (1883):362f.).

Endvidere omtales metoden i en yngre optegnelse fra Mejlby i Linde sogn (Nørhald herred, Ommersyssel), dog med brug af verbet *gnide* i stedet for *save*: i en gård borede man hul i stolpen ved 'kohusdøren', og to mænd 'gned et reb frem og tilbage gennem hullet til det slog gnister, som man så tændte ny ild med' (Piø (1959):222).

6. Om betegnelsen ildsygen m.fl.

Som nævnt i begyndelsen af afsnit 3 kaldte man kvægpesten for ildsygen ud fra, kødet var ildrødt i et dyr, der var dødt af denne sygdom. Ordet *sygen* er her ikke bestemt form af 'syge' = sygdom, men et selvstændigt ord, et synonym til sygdom: en sygen = en syge = en sygdom.³ Fra 1800-tallet kædes den sammen med sygdommen miltbrand:

³ ODS anfører *Sygen* og *Sygende* som dialektale sideformer til *I. Syge* (bd. 22, 1944). *Sygen* er almindeligt i størstedelen af Jylland bortset fra Vendsyssel og det sydlige Sønderjylland, jf. besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste AL 7; fx i vestjysk: *en hæjstsygen* = en hestesygdom, *æ engelsk sygen* = engelsk syge, den engelske syge.

Folk sagde om et Høved, der var død af Miltbrand, at det havde "Ildsygenen". Der groede en Slags Urter eller Græs i de sure, uafgrøftede Kjær, og naar Kreaturerne fik dem i sig, fik de Ildsygen og kunde ikke leve, uden at der blev draget Ild, som de skulde over. (Tang Kristensen (1883):205).

Dette oplyses fra Hammershøj sogn (Sønderlyng herred, Ommer-syssel). Fra nabosognet Nørbæk nævnes ligeledes græsning i enge som årsag; det tilføjes, at ildsygenen 'begynder med en mørk plet enten på lår eller bove inden for huden', og at det så er bedst at slagte dyret; får sygdommen lov at fortsætte, 'bliver hele låret sort', og derpå 'hele kreaturet sort, og kødet som tjære' (Tang Kristensen (1891a):81). Om sygdommens årsag skrives tilsvarende fra Lindum sogn: 'I et vaadt Aar gror der Ildgræs nede i Kæret, og hvis Kreaturerne faar det i sig, saa faar de Ildsygen, og den er uhelbredelig' (Tang Kristensen (1936):340); her er 'ildgræs' en sideform til 'iglegræs', som betegner planterne vibefedt, soldug m.fl. (jf. artiklen *igle-græs* i Jysk Ordbog). Hos Piø (1959) anføres, at kreaturerne 'fik ildsyge (svulmede op) af græs i engen' (s. 222). Feilbergs ordbog citerer forklaringen mht. symptomerne (II.15). ODS betegner miltbrand som 'akut infektionssygdom hos husdyr ... der ofte foraarsager en voldsom opsvulmning af milten (Anthrax)' (bd. 14, 1933). I *Landbrugets Ordbog* beskrives sygdommen detaljeret, og det bemærkes, at den ved kvæg viser sig ved høj feber: 'Dyrene kan pludselig styrte om og dø ... oftere varer Sygdommen dog Timer til 1 Dag' (II.132f.); jf. den i begyndelsen af afsnit 3 omtalte pludseligt døde kvie. Betegnelsen 'ildsygen' er registreret sporadisk i det østlige Midtjylland, jf. eksemplerne ovenfor; sygdommen betegnes som en ondartet kvægpest i H.P. Hansen (1958):145. I samme område kaldes den også *fæsygenen* (fx Tang Kristensen (1891a):80, idet *fæ* = kreatur, kvæg), jf. sideformen *fæ-sygen* i JOs artikel *fæ-syge*. Betegnelsen *Kvægsygen* er overskrift for et helt afsnit i Frifelt (1959):94-99, hvor der bl.a. refereres nogle af Tang Kristensens optegnelser vedr. ildsygen mv., men ikke gives nye eksempler på sygdommen. Hos Alkærsig (1938) beskrives kvægpestperioden 1745-85 indgående; her brugte man i tingsvidner 1746-47 også betegnelsen *den rystende syge* (s. 37), formentlig ud fra, at angrebne dyr fik høj feber som nævnt ovenfor.

7. Nødild, nødildsstolpe

Nødild betegner som nævnt i afsnit 3 ny ild frembragt ved gnidning af træ, en forklaring, der også gælder artiklerne *Nød-ild 2* i ODS (bd. 15, 1934) og *Nødild* i Salmonsens (bd. 18, 1924); ODS bemærker, at '1. led måske (er) beslægtet med oldnordisk *núa* = gnide, men knyttet til *II. Nød 2* = tilstand med lidelser, trængsler, hjælpeløshed, fare'. Feilberg har ikke nogen egentlig artikel på ordet, men henviser i tillægsbindet IV.314 til omtalen af at drage ild, save ild mv. i artiklen *ild* (II.10), hvor dog ordet *nødild* ikke nævnes. H.P. Hansen anfører det i (1958a):146 og (1960):170, men ikke som egentligt dialektalt ord; det samme gælder Frifelt (1959):97. *Nødild* er ikke nævnt i andre kilder i JOs ordbogskartotek; dermed er det næppe dialektalt, men indgået som teknisk term el. lign. i enkelte beskrivelser.

Tilsvarende er *nødildsstolpe* vist også mest en teknisk term, brugt af etnografer og museumsfolk som Tang Kristensen og H.P. Hansen. Som indledning til rækken af oplysninger om ilddragning mv. nævner førstnævnte, at han 'ej (vil) undlade at anføre, at jeg har skaffet flere sådanne nødildsstolper til veje, og de er nu anbragte i "Dansk Folkemuseum"' (Tang Kristensen (1891a):78). Han nævner samtidig to eksempler, først: 'der findes en i en udvæg i en gård i Nørbeg', dvs. Nørbæk sogn (Sønderlyng herred, Ommersyssel), dernæst stolpen i Lindum skoles skorsten (jf. afsnit 3). Denne omtales senere af H.P. Hansen i et referat af samtale om bl.a. nødildsstolper:

Hvis der endnu skulle eksistere en sådan, skulle det da være i Lindum skole, hvor en stolpe var havnet som skorstenshammer [sagde Tang Kristensen]. Vi kan jo rejse ud og se efter, foreslog jeg, og så stak vi af. Det var også på høje tid, vi kom, thi man var netop ved at brække det gamle skolehus ned, men bjælken var i behold, og den findes nu i E. Tang Kristensens samling i Herning Museum (H.P. Hansen (1966):210).

Tidspunktet for dette fremgår ikke direkte, men er formentlig 1910'erne. Der foreligger et foto af stolpen med 2 ildboringshuller, desværre ikke de 4, som nævnes i citatet vedr. skorstensens 'pandetræ' i afsnit 3.

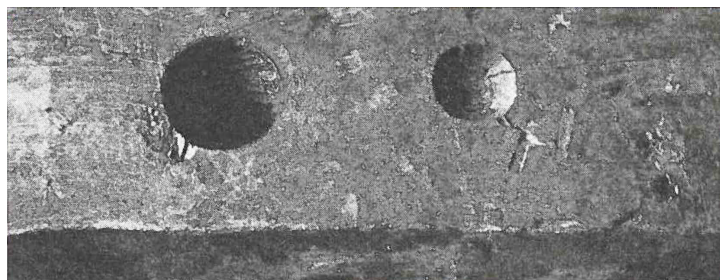

Fig. 4. Et stykke af nødildsstolpen i Herning Museum. Det store hul bærer tydelige mærker af at have været svedet. (H.P. Hansen (1960):168)

Foruden de nævnte i Dansk Folkemuseum (senere i Nationalmuseet) hhv. Herning Museum omtaler H.P. Hansen (1958):146 en nødildsstolpe i Den gamle Landsby på Hjerl Hede. Men en enkelt gang er en sådan stolpe nævnt uden for museale sammenhænge, nemlig i forbindelse med nedrivning af en gammel gård:

Den sidste Morgen gik Lauge med Else ud i Kostalden og afsavede Nødildsstolpen ved de øverste Baase. Det var her, de gamle havde gjort deres Kunster, naar det gjaldt for dem at holde Sygdom ude af Nordborgs Stalde ... Else bar den bort for at gemme den. (Bøcker (1909):194).

Også her gives indtryk af, at det er i sidste øjeblik, nødildsstolpen reddes. Skildringen gælder formentlig forfatterens hjemsovn, Gøl (Øster Hanherred), lige nord for Limfjorden, mens eksempler på ilddragning mv. ellers har været adskilligt længere sydfra, fra det sydlige Himmerland til Midtøstjylland. I øvrigt ses det, at stolpen var placeret ved kobåsene (som i eksemplet i sidste del af afsnit 4).

Afslutning

Indtegnes alle de lokaliteter, hvorfra ilddragning, ildsygen og nødildsstolper er nævnt, kan følgende kort tegnes.

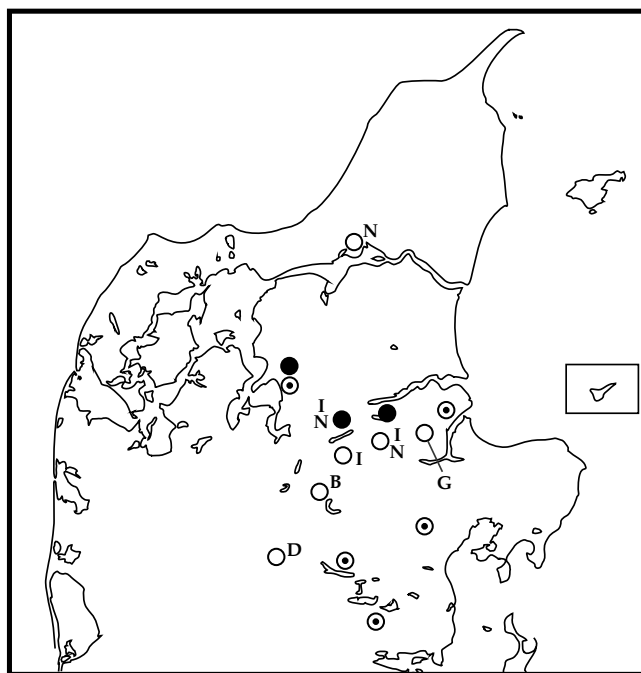

Fig. 5. Kort over sogne, hvorfra ilddragning mv. nævnes. ● drage ild –
 ⊙ save ild – ○ D = drile ild – ○ B = bore ild – ○ G = gnide ild –
 ○ I (og ● I) = ildsygen – ○ N (og ● N) = nødildsstolpe.

Det er især i den midterste del af Østjylland, skikkene med ild-
 dragning etc. har været brugt, så vidt det har kunnet opspores: mange
 eksempler fra Ommersyssel, mere spredt i Midtøstjylland og et enkelt
 fra nordvest-Djursland; dertil få eksempler i Himmerland og et i
 Østerhanherred. Man har *hugget ild* med fyrtøj over personer eller dyr
 for på magisk vis at bevirke bedring af sygdom, og man har *draget*,
drilet eller savet ild for at skaffe helt ny ild, dels til bål, som *ildsygen*-
 ramte eller -truede dyr skulle gå gennem for at blive rensset for eller
 skærmet mod sygdommen, dels til erstatning af 'gammel' ild, som
 mentes at have tabt sin kraft, rundt om på ildstederne i landsbyens
 huse og gårde. Måske kan oprindelsen hertil ses i primitiv ildtilbedelse

og ældgamle forestillinger om ildens hellighed, som H.P. Hansen (1960):169 nævner det; heldigt, at Tang Kristensen m.fl. har kunnet finde vidnesbyrd om skikkene, så de i en vis udstrækning har kunnet omtales bl.a. under de pågældende verbalforbindelser i artiklen *ild* i Jysk Ordbog.

Litteratur

- Alkærstig, Søren (1938): Kvægst. *Historisk Aarvog for Ribe Amt*. København: 35-52.
- Bøcker, Kappel (u.år (1909)): *Nordborgerne*. København.
- Fangel, H.R. (1883): Overtroisk Middel mod Kvægst. 1746-7. *Samlinger til Jysk Historie og Topografi*. IX. Aalborg: 362-363.
- Feilberg = H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. (1886-1914). København.
- Feilberg, H.F. (1889): *Dansk Bondeliv*. I. København.
- Feilberg, H.F. (1897): Ilden – Arnen – Hjemmet. *Aarvog for dansk Kulturhistorie*. Aarhus: 36-75.
- Frifelt, Salomon J. (1959): *Ad jyske Veje sønderud*. 3. Oplag. Ringkjøbing.
- Hansen, H.P. (1942): Herning Museum. *Sprog og Kultur*. XI. Aarhus: 65-129.
- Hansen, H.P. (1958a): Danske trolddomsbøger. *Folkeminder*. 1955-59. København: 145-192.
- Hansen, H.P. (1958b): *Hedebønder i tre slægtled*. København.
- Hansen, H.P. (1960): Bondehjem og Bondeliv i Vestjylland. *Hundrede Aar. Den vest- og sønderjyske Kreditforening 1860-1960* (red. Kristjan Bure). Ringkjøbing: 107-170.
- Hansen, H.P. (1966): *Kæltringejagten og andre beretninger fra det gamle Jylland*. København.
- JO = Jysk Ordbog. www.jyskordbog.dk. Peter Skautrup Centret, Aarhus Universitet.
- Kamp, Jens (1943): *Dansk Folketro*. København.
- Landbrugets Ordbog*. Red. Th. Madsen-Mygdal m.fl. I-II. (1937-1938). København.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. I-XXVIII (1918-1956). København.
- Piø, Iørn (1959): Optegnelser fra Mejlby ved Randers. *Folkeminder*. 1955-59. København: 216-235.
- Rasmussen, Holger (1977): *Banketærskel og Manglebræt*. København.

- Salmonsens = *Salmonsens Konversationsleksikon*. I-XXVI. (1915-1930). København.
- Schuster, H.P. (1872): Faldborg Sogn. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. IV. Aalborg: 1-46.
- Skytte, Knud (1890): *Jysk Bondeliv*. 2. Samling, 2. Oplag. København.
- Tang Kristensen, Evald (1883): *Jyske Folkeminder*. VI. København.
- Tang Kristensen, Evald (1888): *Jyske Folkeminder*. IX. København.
- Tang Kristensen, Evald (1891a): *Det jyske Almueliv*. I. København.
- Tang Kristensen, Evald (1891b): *Øen Anholt i sagn og sæd*. København.
- Tang Kristensen, Evald (1898): *Bondeliv i Sabro Herred for 50 Aar siden*. *Aar bog for dansk Kulturhistorie*. Aarhus: 77-115.
- Tang Kristensen, Evald (1936): *Danske Sagn. Ny Række*. VI. København.

Forfatteren er sekretær på Jysk Ordbog

Kirsten Lyshøj:

Fra arkiverne

Igen i år bringer vi noget fra vores arkiver. En lille præstehistorie fra Hammerum herred – fra Valdemar Bennikes samlinger.

Dæ wua jæn Gong æn Præst, som wua saa møj faalæ hægen for o spel Kort, saa wuar ær da æn Lowwærdæ Avten han soæd i æ Kroewwær o spelt mæ nowwær aa æ Bymænd. Saa kom di te o snak om de te han sad o spelt Kort, imoæn da tænker du nok et o æ Kort, nær du ska te o præjk! Jow de ku da nok skiæ mindt han. Han vild da sæt mæ dæm o, te han sku nøwn old fir Slas Kort i hans Præjkæn imoæn! Ja de trow di da et han kund. De saat di saa o, hy møj di saat ved a et. O æ Sonda wua di ju saa i æ Kjærk for o hører huddæn æ Præst ku kom fræ de. O de gik no saa møj læt, da han haad taald en lille Stød, saa sejær han: ”Gud spar vore Hjærtær fra den Ondes Kløer og kast ham ud af disse Ruder”! No haad han wundæn æ Væddemol, o de wuar æ Mænd ossæ villig te o indrøm.

Oversættelse:

Der var engang en præst, som så gerne ville spille kort; så var det en lørdag aften han sad på kroen og spillede med nogle bymænd. Så kom de til at tale om, at han sad og spillede kort. ”I morgen tænker du nok ikke på kortene, når du skal til at prædike!” Jo det kunne da nok ske, mente han. Han ville da vædde med dem på, at han skulle nævne alle fire slags kort i hans prædiken i morgen! Ja det troede de da ikke, han kunne. Det væddede de så på; hvor meget de væddede, ved jeg ikke. Om søndagen var de jo så i kirken for at høre, hvordan præsten kunne komme fra det. Og det gik nu så meget let; da han havde talt lidt, så siger han: ”Gud, spar vore hjerter fra den ondes klør, og kast ham ud af disse ruder”! Nu havde han vundet væddemålet, og dét var mændene også villige til at indrømme.

Som man spørger, får man svar!

Man skal tænke sig om, inden man stiller et spørgsmål. I 1955 spurgte vi på spørgeliste K, nr. 4: Hvad kaldes den vilde humlebi?

JYSK ORDBOGS SPØRGELISTE K 1956.		Dialekten i <u>Torsted</u> sogn. <u>1355</u> , <u>Hundborg</u> herred. <u>T. Balle</u> , <u>Tjested</u> amt.
1. Hvilke udtryk anvender De i Deres dialekt som betegnelse for <u>støvregn</u> ? (fug, fugregn, muskregn, rog, rogregn, smelk, smuskregn, støvregn, støvregn).		'ro:sk,ra'n, rosk
2. Hvilke ord anvender De som betegnelse for at det <u>støvregner</u> ? (det fuger, fugregner, musker, mysker, muskregner, reger, roger, rogregner, musker, smelker, smusker, støvregner).		de ro:skar de 'ro:sk'ra:nər
3. Hvilke betegnelser kender De for <u>tung og varm luft</u> , <u>lummervarme</u> ? (il, yl, iling, kvalm, livverhede, livvi, lummervarme, lumring, lurke, svalm, søge).		lummervarm. ofte siges: de a i, lom'ın de a i, kvalm
4. Hvad kaldes den <u>vilde humlebi</u> ? (brumbi, brumlebi, humle, humlebi, humleflue eller bremse, ginning, hveps). Anvendes <u>bremse</u> , <u>ginning</u> , <u>hveps</u> om andre bier?		kendes der tamme humlebier. 3, 4, 5 'hom:l,biχ, 'nom:l nej

Det uudgælelige svar kom straks fra Torsten Balle i Thy: kendes der tamme humlebier????

Er vittigheden god ?

Ja. Den slår ned på noget, du ikke lige bemærkede i første omgang, fordi du ikke er særligt velorienteret om bier (men nok ved nærmere eftertanke engang har hørt).

Men er det sidste ord nu også sagt i den sag?

Gå om til s. 68 og læs videre!

Forfatteren er redaktør på Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

Kvartér, Kvárter og Kvart
– tre beslægtede målbetegnelser

På gammeldansk (her forstået som: i vikingetid og tidlig middelalder) kaldte man en brøkdel af noget for en *halv*, en *triding*, en *fjerdings* og en *otting* (gamle nordiske ord for 1/2, 1/3, 1/4, 1/8). Af disse har kun betegnelsen en *halv* overlevet til nutiden; de øvrige (ordene på *-ing*) er uddøde, efter en tid lang kun at have overlevet i særbetydninger, sammensætninger mv. Længst har *fjerdings* holdt sig – i forbindelser som *bag:fjerdings* (= en af de to bageste halvdele af et slagtet kreatur) og en *fjerdings'vej* (= 1/4 mil).

Med den kraftige kulturelle påvirkning sydfra middelalderen igennem fulgte som bekendt et massivt indlån af gloser – de fleste nedertyske, men også (med nedertysk som transitsprog) franske eller latinske ord. Det er sådanne indlån, som – i flere omgange – trængte de gammeldanske brøkbetegnelser i defensiven.

1. Del og part

Så tidligt som omkring 1300 indlånte vi det nedertyske *dél* (= part), et abstrakt ord med langt bredere anvendelse end det hjemlige beslægtede *deld* (= lod i ager). Hermed fulgte en elegant måde at angive brøker på (i almindelighed, ikke kun de i forvejen brugte); nedertyskerne havde simple sammensætninger med *-dél* (plur. *-dèle*), såsom *driddendeel*, *veerendele* (el. lign.¹), der let kunne omsættes til dansk: *tredjedel*, *fjerdedele*.

Disse brøkbetegnelser, som efterhånden blev de sejrende i dansk, vandt allerede indpas i løbet af 1300-tallet², men synes endnu

¹ Disse former belagt i /konstrueret prgl. senere nedertysk (især Mensing).

² GldOrb. melder *attendedel* (1/8) kendt siden ca. 1300, *thrithjedel* kendt siden 1406, og *ffarthedel* siden ca. 1400 (med den usikkerhed i tidsfæstelsen, som følger af få og ennemæssigt ensidige kilder).

1400-tallet igennem at stå i skyggen af de traditionelle betegnelser.³ Som det kan forventes i en brydningstid har kilderne undertiden blandingsformer mellem de to brøksystemer (*fjarthingsdel*, 1453).

Fra nedertysk stammer også tilsvarende brøkbetegnelser på *-part*, hentet fra det latinske *pars* (= del); de dukker en smule senere op end betegnelserne på *-del* — og er aldrig rigtigt slået igennem.⁴

2. *Kvartér* vinder indpas

I 1400-tallet dukkede så også en helt usystematisk brøkbetegnelse op, som skulle få udbredt anvendelse herhjemme (omend på specielle områder og med ret så forskellig udtale), nemlig det nedertyske *quartér* = 1/4 (< middelfransk *quartier*, < middelalderlatin *quartarium*). Allerede i middelnedertysk havde ordet udviklet kontekstbetingede særbetydninger (måleenhed for flydende varer, betegnelse for midlertidigt opholdssted, etc.), og flere kom snart til (bedømt på grundlag af de nedertyske dialektordbøger).

Tidligst ser vi ud til at indlåne *kvartér* som længdemål: en praktisk enhed mellem det gamle *alen* (= knap 63 cm, opr. afstanden fra albue til fingerspidser) og *tomme* (= godt 2,6 cm, opr. en tommelfingers længde), nemlig = 1/4 alen = 6 tommer. I forvejen havde man ganske vist mellemålet en *fod* (= ca. 31,5 cm, opr. en fodlængde), men med sin længde på 1/2 alen aflastede dette mål kun yderst oppe i mellemrummet. Man havde naturligvis også hele tiden kunnet tale om en *fjerding alen* eller (nyere) *en fjerdedel alen*, men det ny indlånte substantiv var unægtelig en nemmere betegnelse.

Af de 78 belæg på *kvartér* i GldaSeddelsaml. (spændende over tidsrummet 1403-1515) udviser hele 66 betydningen 1/4 alen (hovedsagelig i mål på bygninger, i enkelte tilfælde også på klædestof). I 9 andre belæg bruges ordet som rummål (for øl, honning, smør mv.), og endelig optræder det hver én gang som mængdebetegnelse (for fisk), beløbsbetegnelse og afdelingsbetegnelse (i større bygning). Kildernes art kan give et lidt skævt billede (jf. ovf.), men da rummålet

³ GldaSeddelsaml. har således 32 belæg (dækkende perioden ca. 1400-1515) på *thrithjedel*, 42 på *fjarthedel* og 4 på *attendedel* (= ottendedel) overfor 96, 236 og 114 på henholdsvis *thrithing*, *fjarthing* og *ating* – en statistik, der naturligvis også må tages med forbehold for den ringe og ensidige kildemængde.

⁴ GldOrb. melder *thridjepart* kendt siden 1444, *fjarthepart* siden 1356. I GldaSeddelsaml. optræder de med 21 hhv. 17 belæg.

videreføres som hovedbetydning i så godt som alle danske dialekter⁵, er det formentlig også i denne betydning, vi først importerede ordet. Ude i landet, blandt jævne folk, var det (som senere kilder viser) først og fremmest de mange ny klædestoffer, man målte i (*alen* og) *kvartér*.

3. Lydlig tilpasning

I nogle miljøer indlånes fremmedord i næsten uændret form, i andre slibes de til efter mønster af det hjemlige ordforråd – og sådan har det vist altid været. Ordet *quartér* er et godt eksempel. Flertallet af de skrivere, som har affattet dokumenterne citeret i GldaSeddelsaml. har øjensynligt været så skolede, at de genkendte ordet fra nedertysk og/eller middelalderlatin (eller måske blot fra en etableret ortografisk praksis), så de staver det *qwarter*, *quarther* el. lign. – uanset hvordan de har hørt ordet eller selv udtalt det. Men et mindretal bruger stavemåder, der tyder på mere eller mindre fordanskning af ordets udtale.

I 3 ud af de 66 belæg med *kvartér* som længdemål (og 2, hvor ordet er rummål), er det stavet *kworter* el. lign., hvilket formentlig afspejler en rundet udtale (med å). En sådan lydudvikling synes ganske i tråd med den generelle runding *wa > wå/wo* omtalt i Kort.31f. (også kendt fra ord som *sort*, *vorte*).

I 9 andre belæg (samt 1 hvor *kvartér* er rummål) har skriveren bogstaveret *korteer*, *korter*, *korthes* – vel gengivende en udtale med å/o-lyd, men også med bortfaldet *w-*. Et sådant ("mere tilfældigt") svind af *w-* i forbindelsen *wå/wo* omtales i Kort.90, hvor det karakteriseres som især jysk, også i nogen grad fynsk (men da i forlyd med konsonantforbindelse, fx *kwå-/kwo-* som i *kvalte*), men sjældent i de øvrige ødialekter. Det forekommer rimeligt, at et sådant bortfald først og fremmest vil ske i tryksvag stilling – som i førsteledet af ordet *kvartér*, ganske som den tryksvage stavelses slutkonsonant *-r* vil være tilbøjelig til at svinde hér. Og ganske rigtigt, det er netop hvad der i udstrakt grad viser sig i vore dialekters udtale af ordet; holder vi os et øjeblik til ordets almindelige betydning i rigsdansk (¼ time), så har langt hovedparten af dialekterne udtalen *ko¹te:r*, *ku¹ti'ər* el. lign.⁶ – med *ko-* som dominerende svagtryksudtale i Vendsyssel,

⁵ Jf. ØMO.XI.11f. og www.jyskordbog.dk *kvartér*¹. Kun i Espersens bornholmske ordbog har jeg ikke fundet ordet.

⁶ Jf. ØMO.XI.11 og www.jyskordbog.dk *kvartér*². Her ses også, at *w/v* ofte er restitueret i yngre dialekt (under indflydelse af rigssproget).

på Lemvig-Ringkøbing-egnen, i Sønderjylland samt på Sjælland og "Sydhavsøerne", „*ku-* som dominerende udtale i det øvrige Nørrejylland og på Fyn.

Det skal lige tilføjes, at såvel rounding *wa* > *wå/wo* samt bortfald af *w-* og *-r-* kan være delvis foregribet allerede i det långivende sprog.⁷

4. Tilpasning af trykfordeling

De ustandardiserede skriverformer i GldaSeddelsaml. og senere dialektudtaler viser under ét, at indlånet *kvartér* (i lighed med de fleste fremmedord) er blevet udtalemæssigt tilslebet, så snart det bredte sig fra rent officiel eller faglig brug og kom i folkemunde. Men tilslibningen er gået endnu længere.

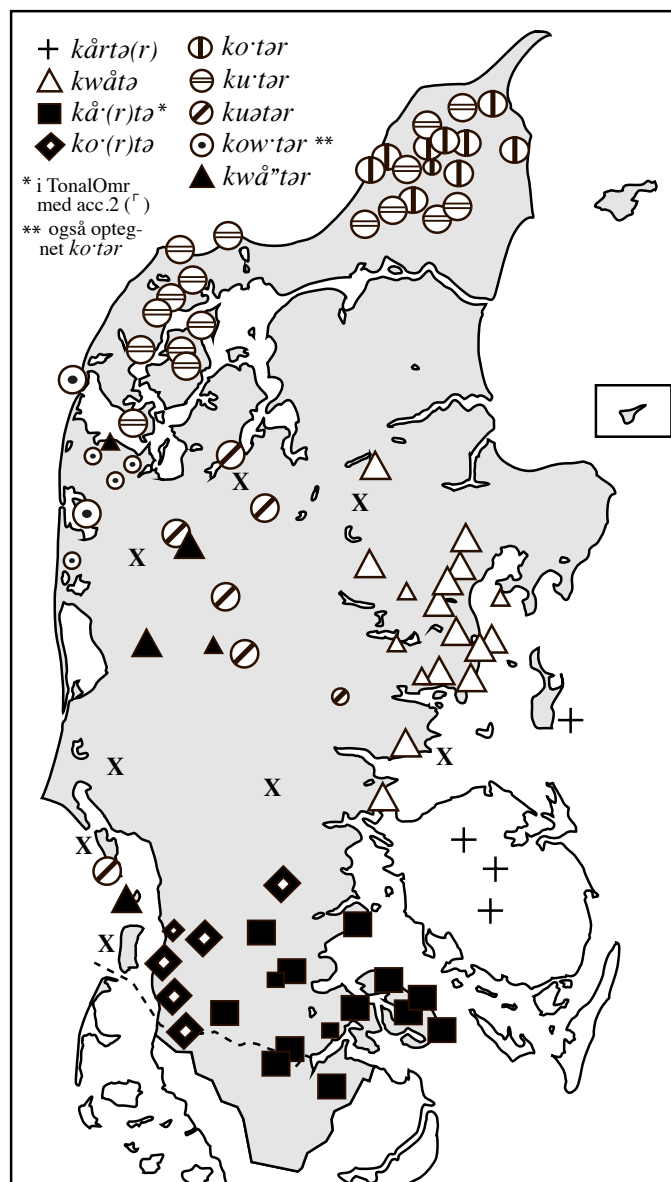
I ét af belæggene i GldaSeddelsaml. skrives *koortere* – med et slut-*e*, som går igen i 7 andre belæg (såvel i sing. som plur.), men vigtigere: med et dobbeltskrevet *-oo-*, som dårligt kan afspejle en udtale med kortvokal og tryk på første stavelse!

De romanske sprog har sjældent hovedtryk på førstestavelen af flerstavellesord, og fransk (hvorfra vi har de fleste romanske låneord) har slet ikke. Omvendt har de germanske sprog i almindelighed tryk på den første stavelse (dog med mulighed for en ubetonet forstavelse). Ved indlån af franske ord i tysk er hovedtrykket på senere stavelse oftest bevaret (fx i de hyppige verber på *-ieren*: *rep'a'rieren* etc.), og tilsvarende på dansk (hvadenten indlånet er foregået direkte eller som oftest via nedertysk): *rep'a'rere* etc. Og dette ret sikre tegn på fransk herkomst genfindes i vore dialekter (nørrejysk *repə'ri'ə(r)* etc.).

Men nu og da er der sket trykmæssig fordanskning. I den tidlige middelalder blev navne som *Gre'gorius*, *Ce'cilia* og *Vla'dimir* til *Gregers*, *Sille* og *Valdemar*, ligesom latinsk *foe'niculum* blev til *'fennikel*. Så sent som i 1800-tallet blev de latinske *janu'aris* og *febru'aris* til det folkeligt danske *'januar*, *'februar*, både i københavnsk og i dialekterne.⁸ Og *kvartér* synes netop at være et ord, hvor denne trykstilling har fundet sted (i hvert fald hos nogle sprogbrugere), formentlig allerede kort efter ordets indlån i betydningen ¼ alen.

⁷ Lasch.III.1782 viser sideformer uden *-r-*, fx *quâtér*. Mensing.IV.8 har som sideformer bl.a. *Quateer*; *Kotteer*. NSW.VII.138 anvender endda *Katér* som opslagsform (med sideformen *Quartér*).

⁸ Skautrup.DSH.303f., Brink&Lund.DR.II.515, samt de pågældende artikler i ØMO og JO.

Kort 1. Kvarter (= 1/4 alen), udtalt med hovedtryk på første stavelse. Oplysninger fra JO.s seddelsamling (i lydskrift el. let tolkelige) er vist med store tegn, tilsvarende fra spørgelistebesvarelser med små tegn. X viser optegnelser med uvis udtale, som dog synes at afspejle tryk på første stavelse.

Hvis man ser bort fra det yngre spørgelistedmateriale⁹ (fra 1977 og fremefter), angiver langt hovedparten af JO.'s kilder hovedtryk på første stavelse, når det drejer sig om betydningen 1/4 alen; de udtaleangivelser (inkl. enkelte spørgelistedbesvarelser), som med rimelig sikkerhed kan omsættes til JO.'s lydskrift, fremgår af kort 1. Her er også ØMO's oplysninger om tryk på første stavelse (kun i betydningen 1/4 alen) medtaget; bortset fra de pågældende 3 fynske kilder har ødialekterne hovedtryk på anden stavelse af ordet.

5. Det jyske *kwarter*

På baggrund af ovenstående tør jeg – med en vis forsigtighed – vove følgende billede af, hvordan det indlånte *kwartér* er lydudviklet i dansk (indtil videre i den betydning, ordet først blev indlånt i: 1/4 alen).

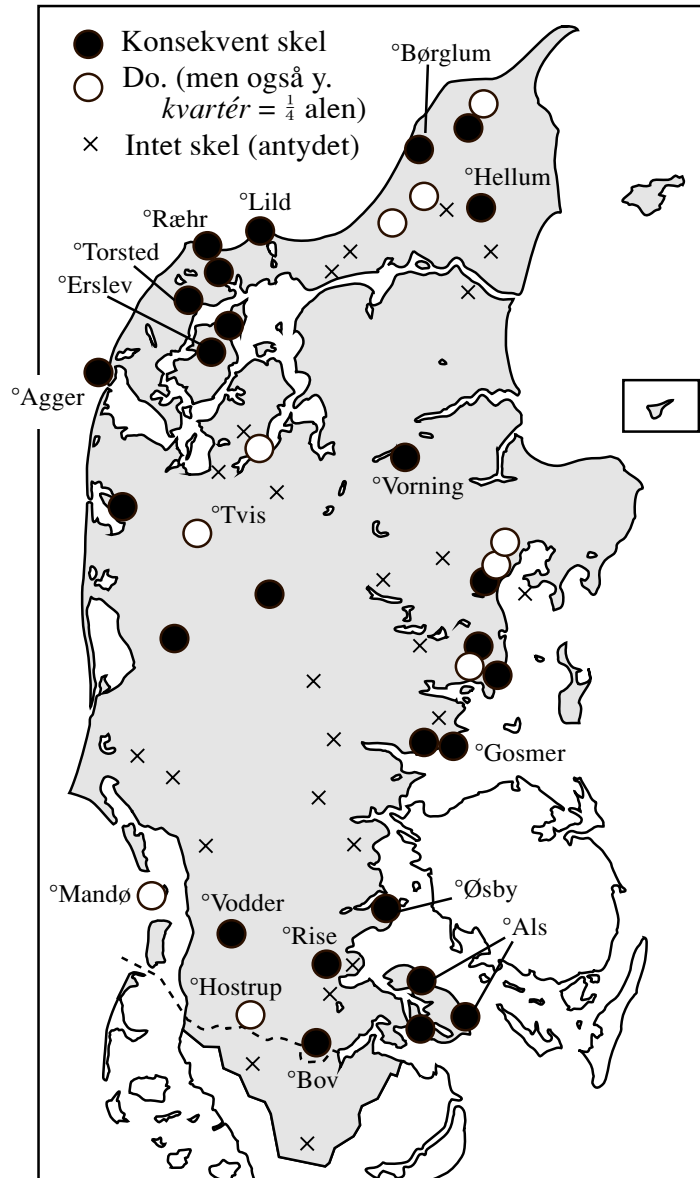
Der er tidligt i mere folkelig brug sket rounding af vokalen (*wa* > *wå/wo*), svind af *w-* og evt. *-r-*, evt. svagtryksudvikling *ko-* > *ku-* (med resultatet *kår'te:r*, *ko'ti'ær*, *ku'te:r* el. lign. – forudsat datidens dansk allerede havde *stød*). I Jylland er der derefter sket trykskifte til første stavelse, dennes vokal forlænges (> *å*; *o*; *u*). Trykskifte kan også have været en tendens på Fyn (jf. de tre belæg i ØMO., her dog uden forlængelse af vokalen: *kwårtær*).

Endelig videreudvikles de forlængede vokaler i store træk som forventet i jysk (se kort 1): et *kå(r)-* fastholdes (jf. JO. K 2.3¹⁰) i det meste af Sønderjylland: *kå(r)tå* (hvor muligt med tonal accent 2, jf. JO. K 1.9). I Nørrejylland lukkes *kå-* gennemgående til > *ko-* (*ko'tær* Vendsyssel), og denne overgang synes at være sket så tidligt, at det nyudviklede *o* i det meste af Nørrejylland har nået at følge udviklingen af gammeldansk *o* > *uə* el. *u* (jf. JO. K 2.2: *kow'tær* Lemvig-Ringkøbing-egnen, *kuətær* øvrige Midtvestjylland, *ku'tær* i Nordvestjylland og som variant i Vendsyssel) – evt. med efterfølgende forkortelse af diftongen *uə* > *wå/wo*, jf. Kort.35¹¹ (obligatorisk i det mellemste Østjylland: *kwåtå*, og i Midtvest- og Sydvestjylland som

⁹ Hovedsageligt indkommet som svar på JO.'s spørgeliste BÆ, spm. 26.

¹⁰ Dette kort er ligesom JO.s øvrige atlaskort tilgængelige fra opslagssiden i www.jyskordbog.dk via linket Atlaskort i venstre spalte.

¹¹ Der nævnes det blot ikke, at denne type diftongforkortelse (hvor den forekommer) først og fremmest rammer netop tostavelsesord (fx *huəs* = hose, men *hwåsær(r)* = hoser).

Kort 2. Kilder i JO.s seddelsamling med eksplicit trykforskel mellem *kvárter* (= 1/4 alen) og *kvartér* (= 1/4 time; el. i mange sønderjyske kilder: = månefase, indkvartering). Med kryds vises ens udtale *kvartér* i begge betydninger (når kilden er indredt det forældede længdemål); sådan bl.a. i hovedparten af JO.s yngre punktoptegnelser: °Give, °Jelling etc.

en variant, der qua tostavellesord af denne type naturligvis bærer vestjysk stød: *kwå"tær*, jf. JO. K 1.4).

Kun to udtaleformer på kort 1 falder uden for dette enkle mønster. Dels formen med *o* i det vestlige Sønderjylland (hvor *å* skulle ventes), dels formen med *å* på Als og i Sydslesvig (hvor *u* hhv. *uə* skulle ventes). Men lydlove gælder som bekendt ikke undtagelsesløst; enkeltord påvirkes ofte af andre (beslægtede, synonyme etc.), og da begge undtagelser i det foreliggende tilfælde knytter sig til Sønderjylland, kunne man forestille sig, at (yngre) nedertyske udtaler af ordet *quartér* har smittet over sprogrænsen.

6. *Kvartér* som tidsmål

Med tiden fik danskerne brug for andre betydningsnuancer af det nedertyske *quartér* – de betydninger, som endnu er svagt repræsenteret i GldaSeddelsaml.s belæg (jf. afsnit 2 ovf.), eller endnu senere tilkomne – fx den almindeligste betydning i nutidigt dansk: 1/4 time. Denne blev naturligvis først aktuel med udviklingen og udbredelsen af det mekaniske ur, og dét tog sin tid.

De første kirkeure (med en præcision på ca. et kvarter) kom ganske vist til Danmark omkring 1400 (Lund og Ribe domkirker), men der skulle mange europæiske urmageres indsats til, før ures gang blev stabiliseret (med såkaldt hæmværk) og udstyret med et effektivt drev (vægtlodder og pendul), så de i form af standure kunne opstilles i almindelige stuer. Herhjemme udbredes standuret først fra 1700-tallets midte (med produktionen af bornholmerure), og langt ind i 1800-tallet ses de kun opstillet i institutioner og velhavende hjem. Og først i løbet af 1800-tallet udbredes lommeuret, i starten også som prestigemarkør.¹²

Alt dette taget i betragtning må vi gå ud fra, at de allerfleste danskere, der før ca. 1800 overhovedet bruger fremmedordet *kvartér* i betydningen ¼ time, har tilhørt en dannet overklasse (i København, i købstæderne, på præstegårdene), som udmærket har kendt ordets latinske oprindelse og udtale – akkurat som de arkitekter, der kaldte en by- eller havedel for et *kvartér*. Helt modsat den folkelige brug, som længdemålet *kvartér* fra starten fik. I tidsbetydningen kan det fordanskende (og især jyske) trykskifte (> *kvárter*) derfor tænkes at have haft vanskeligere ved at slå igennem.

¹² www.da.wikipedia.org/wiki/Ur; Encykl.III.259, XIX.539f.

Det ses ganske vist ikke i Moth. (ca. 1700), hvor forfatteren godt nok skelner mellem *korter*¹³ (med hovedtryk på første stavelse) og *kortêr*¹² (med hovedtryk på anden), men hvor tidsbetydningen (sammen med længdemålet og andre betydninger) er henført til den første form, og kun herbergs- og bydelsbetydningerne (mv.) til den sidste – og en halv snes kilder i JO.s samlinger kunne tyde på, at trykfordelingen i ældre jysk har tenderet mod noget lignende. Men i senere (klassisk) jysk dialekt går der et klart skel mellem længdemål med fremrykket tryk og tidsmål med tryk på sidste stavelse. Som vist på kort 2 angiver hele 26 kilder eksplicit denne forskel¹⁴ (heriblandt adskillige af JO.s ”punktoptegnelser”, jf. JO. K 0.6); 10 andre viser samme forhold (men med angivelse eller antydning af, at yngre dialekt også for længdeangivelsen er gået over til tryk på sidste stavelse, påvirket af rigsdansk).¹⁵

7. Ét ord bliver til to

Og nu pointen på afsnittene 2-6: Indlånet af nedertysk *quartêr* til forskellig tid i forskellige betydninger har i (klassisk) jysk ført til en spaltning af ordet i to, behandlet i JO.s artikler *kvarter*¹ og *kvar'ter*². Trods en tidligere tendens til det samme i fynsk (jf. om ØMO. i afsnit 5), ja måske generelt i ødialekterne (jf. Moth. i afsnit 6) er der ikke (varigt) sket en tilsvarende udspaltning i ødansk, og ØMO. behandler derfor konsekvent længde- og tidsbetydning (samt flere andre) under samme opslagsord.

Det vil føre for i vidt i denne sammenhæng at komme ind på alle de øvrige betydninger, i hvilke vi har indlånt nedertysk *quartêr*. Men det er forståeligt, at mange af disse også (jf. Moth.) har vaklet mellem en fordansket form med tryk på første stavelse og en finere

¹³ Om den mere almindelige (og fællesdanske) ”forlydsfordanskning” *kvar-* → *kor-*, se starten af afsnit 5.

¹⁴ Fx: *'ko'tər* = *kvarter* (længdemål, jf. *ko'tij'ər* ... $\frac{1}{4}$ time). °Børglum. *'ku'tər* = *længdemål*, $\frac{1}{4}$ alen; *ku'ti:r* = $\frac{1}{4}$ time. °Torsted. *et kâ'tiə, kâ'teə* (også *logi*), [men] *en 'kâ:tə* ($\frac{1}{4}$ alen). AlsOrdsaml. – For mange sønderjyske kilder er længdebetydningen i stedet modstillet betydningen ”månefase” (idet dialekten i tidsbetydning foretrækker *fferding* (:stund) for *kvar'ter*, altså pudsigt nok med det ældgamle *fferding* fra afsnit 1 bedst bevaret hernede!).

¹⁵ Fx *kuətər* = *kvarter* ($\frac{1}{4}$ alen) ... Således dog kun ældre, yngre (siger): *ku'ti'ər*, der også er de ældres udtale for *kvarter* = $\frac{1}{4}$ time. °Tvis.

fremmedordsudtale med tryk på sidste. Som det vil fremgå af de pågældende artikler i JO, har hovedparten af betydninger i (klassisk) jysk stabiliseret sig med sidsteledstryk – med størst vaklen i betydningen ”månefase” (skønt den jyske landbefolkning nu nok har foretrukket hjemlige betegnelser som *nymåne*, *tiltagende*, *fuldmåne* og *aftagende*).

Forståeligt er det også, at selv længdebetegnelsen *kwarter*¹ i yngre jysk tenderer mod sidsteledstryk. Efter metersystemets indførelse i Danmark 1907-1912 blev de fleste gamle længdebetegnelser ret hurtigt udkonkurreret: *kwarter* røg hurtigt ud, *mil* og *alen* fulgte, *fo* og *tommer* synes bedst bevaret (i rent faglige sammenhæng). Med aftagende brug mistes erindringen om ords ældre udtale, rigssprogets lignende gloser blander sig ind – og en mængde af JO.s yngre kilder (som svagt husker at de gamle brugte ordet) rekonstruerer længdemålet med udtalen *kwart'er*, selv mange af ordbogens ellers solide kilder (jf. krydserne på kort 3).

8. Stop en kvart!

Nu skulle man synes, historien var til ende om det gamle *fjerding* og ordets yngre afløser. Men nej: endnu ét dukkede op.

Middelnedertysk havde fra latin indlånt ikke blot substantivet *quartêr*, men også synonymet *quârt(e)* = 1/4 (mest brugt som rummål for flydende varer)¹⁶, og ordet ses videreført i de senere nedertyske dialekter (væsentlig i samme anvendelse). Om dette synonym (i varianten med én stavelse) allerede på nedertysk grund har kunnet påvirke trykforholdet i *quartêr*, får stå hen; men direkte inspiration for den danske (og især jyske) trykomstilling (se afsnit 4) kan ordet ikke have været, for det dukker først op i danske kilder omkring 1700. VSO. har ikke *kwart*, men Moth. har. Fra starten blev ordet kun anvendt som substantiv (med diverse faglige særanvendelser, og i tidsangivelser: *en kwart i ti*); først i løbet af 1800-tallet fik det også den adjektiviske anvendelse, som i dag er den dominerende.¹⁷

Inden jeg slutter af, skal opmærksomheden lige rettes mod en substantivisk brug af *kwart*, som i løbet af 1800-tallet vandt bred anvendelse i landbefolkningen, og som derfor anføres som hoved-

¹⁶ Jf. Lasch.III.1782.

¹⁷ ODS.888ff., Skautrup.DSH.VI.273, DDO.III.433.

betydning både i ØMO.'s artikel *kvart* I og i JO.s *kvart*¹ = en kvart arbejdsdag (ind mellem dagens faste måltider: davre, formiddagsmellemmad, unden, eftermiddagsmellemmad, nadver).¹⁸ Med betegnelser som *første kvart*, *anden kvart* osv. fik man praktiske, arbejdsrelaterede betegnelser i en tid, hvor jævne folk ikke gik omkring med armbåndsur og talte dagens gang i timer og minutter.

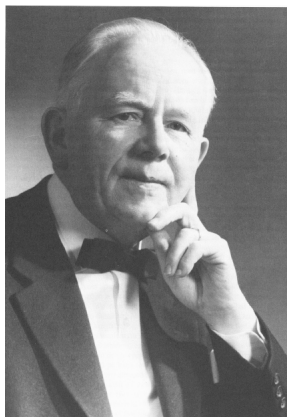
Som det fx høres i en erindring fra Midtøstjylland: *Høstningen begyndte sjældent før henad Kl. 9 om Formiddagen, naar Duggen var gaaet af Kornet. Den første Kvart anvendtes saa til at danne (= lave) Halmbaand, rense ud i Lade og Lo eller andre tilfældige Arbejder.*

Litteratur

- Brinck&Lund.DR. = Lars Brinck & Jørn Lund: *Dansk Rigsmål I-II*. København. 1975.
- Encykl. = *Den Store danske encyklopædi I-XX*. København. 1994-2001.
- GldOrdb. = *Gammeldansk ordbog*. www.gammeldanskordbog.dk 2010.
- GldSeddelsaml. = *Gammeldansk seddelsamling*. www.gammeldanskseddelsamling.dk 2010.
- JO. = *Jysk Ordbog*. www.jyskordbog.dk 2000-.
- Kort. = Valdemar Bennike & Marius Kristensen: *Kort over de danske folkesmål*. København. 1898-1912.
- Lasch. = Agathe Lasch & Conrad Borchling: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch I-*. Neumünster 1928-.
- Mensing. = Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch I-V*. Neumünster 1927-1935.
- Moth. = Moths ordbog. ms. omkr. 1700. www.mothsordsbog.dk 2013.
- NSW. = *Niederdeutsches Wörterbuch I-*. Neumünster 1953-.
- Skautrup.DSH. = Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie I-IV*. København. 1944-1970.
- VSO. = *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse I-VIII*. København. 1793-1905.
- ØMO. = *Ømålsordbogen I-*. København. 1992-.

For citerede jyske kilder er anvendt samme forkortelser som i www.jyskordbog.dk (se opslagssiden med link til Ordbogens kilder).

¹⁸ Helt parallelt hermed har Moth. registreret ordet *kwarter* brugt af tømrere om 3 timers arbejde.

Spørg ”Skautrup”

Sædvanen tro – bringer vi et par af de mange spørgsmål, vi har fået i årets løb – sammen med vores svar:

Slog

I slutningen af Jeppe Aakjærs *Af gammel Jehannes hans Bivelski-staarri* kalder Vorherre (vistnok jovialt) Djævelen for en ”Slog”, Hvad er det for en betegnelse, spørger en af vores læsere.

Svar:

Skældsordet en *slog* (= lømmel, slubbet, laban, men ligesom disse ord også tit anvendt jovialt) er almindelig kendt i hele Nørrejylland (dvs. nord for Kongeåen), derimod kun sporadisk i Sønderjylland. Allerede denne geografiske fordeling antyder, at det ikke er et sydfra kommende ord, men et gammelnordisk, og dét er det if. Ordbog over det danske Sprog (bd. 20). Det kan nemlig spores tilbage til oldislandsk *slókr* (= tung, doven person), afledt af adjektivet *slokr* (= slag, slap, slunken, sølle). Ordet er bevaret i norsk og i svenske dialekter – og altså i jysk, derimod ikke i dialekterne på de danske øer (og bl.a. derfor har ordet heller ikke fundet vej ind i dansk rigssprog).

Men godt jysk er det altså. Praktisk talt alle de kendte jyske digtere (Blicher, Aakjær, Skjoldborg, Berntsen etc.) har brugt det, og så sent som ved årsskiftet 1996-97, da vi havde ordet med på en spørgeliste, var der 153 meddelere ned over hele Nørrejylland, som vedkendte sig ordet. Masser af dialektord er jo gledet ud i løbet af 1900-tallet, især dem der har at gøre med gammeldags erhverv og den gamle husstand; joviale skældsord og deslige hører til den ordtype med indbygget vurdering, der holder sig bedst – vel fordi det er svært i farten at finde et rigssprogsord, der rammer med den rigtige nuance. Nogle af den slags ord er sågar i nyere tid blevet optaget i rigsdansk: *træls*, *bøvl* etc.

Gøjser

På Fanø kalder beboerne i Nordby dem i Sønderho for ”jappere”, og beboerne i Sønderho dem i Nordby for ”gøjere”. Udgangspunktet for at finde en forklaring på de to ord var et ord, jeg stødte på i et brev, min farfar skrev i 1894. Han brugte udtrykket ”fonegøjserne”. Det, jeg er optaget af, er om det kan være en rimelig antagelse, at gøjer og gøjser (fisker) kan have samme betydning – og hvor almindeligt det har været langs den jyske vestkyst at bruge ordet gøjser.

Svar:

Vedr. dit spørgsmål. ”Gøjser” (= fisker) har vi ikke netop belagt ”langs den vestjyske kyst”. Vi har faktisk kun to kilder, nemlig:

1) Carit Etlar: *Hedemanden*, s. 5:

”Hvor er Bundgarnene?” spurgte en gammel Gøiser*, idet han stirrede ned i de tomme Baade.

*) saaledes kaldte Fiskerne hinanden indbyrdes paa Vestkanten af Jylland.

2) Niels Iversen Klit: *Husby Klit IX*, s. 4:

Hvis de selv [dvs. fiskerne ved Husby klit] en enkelt gang brugte betegnelsen [Hawgasier], udtalte de det mere korrekt ”Gøjs” (hollandsk Geus). Navnet bruges endnu om en forsoren lidt vidtløftig fyr. [Tja, hvis det er samme ord].

Sønderjysk ordstilling

N.N. fra Gråsten har besøgt dialektprøverne på centrets hjemmeside (www.jysk.au.dk, links: Samlinger/Båndsamlingen/Om danske dialekter) og fundet en kort dialektprøve fra det nærliggende Varnæs.

”Det lød velbekendt, men da jeg samtidig på skærmen så det sagte i lydskrift, lagde jeg pludselig mærke til noget, som jeg ikke ville have bemærket ellers: Der siges (om gær fra sidste bagning), at den *haj standen i e kjolder å væt ind pakke* (oversat: pakket ind); og lidt senere: den (nemlig ovnen) *haj e mest ti nover ilåj om ovtner* (oversat: havde for det meste fået lagt noget (brænde) i om aftenen). Nu spørger jeg: er det almindeligt, at sønderjysk sætter småord som *ind* og *i* foran tillægsformer som *pakket* og *lagt*, mens rækkefølgen er den modsatte i rigssproget?”

Svar:

Det er et vanskeligt problem, du rører ved. Det er rigtigt, at man i sønderjysk ofte trækker et biord (som *ind*, *i*) frem foran en tillægsform, men det kan også være frem foran en navnemåde: *olleree om åwtne sku dæ i leches* (= skulle der lægges i). Fælles for tillægsformen og navnemåden er, at det er ikke-

tidsbøjede former, brugt som hovedudsagnsord i et sammensat udsagnsled (*skulle lægges*, og i eksemplerne ovenfor: *havde stået*, *havde (fået) lagt*). Hvis udsagnsleddet er usammensat, er det umuligt at flytte biordet frem: *vi loj olleree nåwe i om åwtne* (= vi lagde allerede noget i om aftenen, altså med samme ordstilling som i rigsdansk).

Det var én betingelse for fremflytning af biord, men Marie Bjerrum, som har skrevet en hel artikel om fænomenet i Danske Folkemål XXXII s. 154ff (med materiale fra nabosognet Felsted) slår også ned på en anden betingelse: udsagnsordet (og det vil i et sammensat udsagnsled sige: hovedudsagnsordet) skal være forbundet med et genstandsled – i dit eksempel: *ovnen havde fået noget (brænde) lagt i*. Eller der skal være underforstået et genstandsled, som i første eksempel her i svaret: *der skulle lægges* (underforstået: *noget, brænde*) *i*. Eller der skal, som i det sidste eksempel i spørgsmålet, være tale om en passiv formulering, hvor det logiske genstandsled optræder som grundled: *den (gæren) havde været indpakket* – idet nogen havde pakket den ind.

Lad os nu slippe al den grammatik, og med et par eksempler fra Marie Bjerrums artikel vise, at det ikke kun er biord, men hele forholdsordsled, der kan rykkes frem: *æ ska føst ha e æfild i stykke skåen* (= jeg skal først have æblet skåret i stykker); *e sokke kan blyw i e grye kommen sammel mæ e bæ* (= sukkeret kan kommes i gryden sammen med bærrerne).

Forklaringen på fænomenet er iflg. Marie Bjerrum, at helheden biord/forholdsordsled + hovedudsagnsord (fx *i e grye kommen*) af den dialekttalende opfattes som en sammenhængende tilstandsbetegnelse. Det er jo en hovedregel i dansk ordstilling, at ord, der opfattes som samhörørende, (med ganske få undtagelser) placeres op og ned ad hinanden. Helheden behandles også rytmisk som en enhed, en slags langt sammensat ord.

Nu vil du måske spørge, om den ovenfor beskrevne ordstilling skyldes påvirkning fra tysk (hvor man jo også ved nogle udsagnsord veksler mellem sammensatte og usammensatte former: *er steht auf, willst du aufstehen?*). Men den tyske veksling gælder (modsat sønderjysk) uafhængigt af om der er et (evt. underforstået) genstandsled eller ej. Og en anden typisk ordstilling i tysk er sønderjysk jo helt upåvirket af, nemlig den at sætte (hoved)udsagnsordet allersidst i en bisætning: *als er endlich viele Monaten später antwortete*.

Det forholder sig snarest sådan, at sønderjysk med det ovenfor beskrevne har fastholdt nogle ordstillingsregler, som i den tidlige middelalder var fælles for al dansk – og som man vil finde beskrevet i Paul Diderichsens disputats Sætningsbygningen i Skaanske Lov (1941) s. 38ff. På dette punkt som på så mange andre er det i rigsdansk, der er sket en senere forenkling, mens sønderjysk har fastholdt et ældre sprogræk.

Den *vilde* humlebi (fortsat fra side 53)

Det er adjektivet foran sit substantiv, hele vittigheden går på. Nu er der bare det, at vi har to slags adjektiver i dén position – og de svarer til hver sin type af relativ bisætning, så lad os begynde dér.

Humbleien, som er vild, ... vil ingen misforstå, for alle erkender bisætningen som såkaldt parentetisk. Sådan én fortæller ligesom i forbifarten noget om humlebien, selvom du i øvrigt (i hovedsætningen) er i færd med at fortælle (eller spørge om) noget helt andet om den-hér humlebi. Det ekstra, der siges med den parentetiske bisætning, er en sidekommentar, enten (1) (hvis du ikke tror den anden ved det i forvejen): og den er *for øvrigt* vild (modsat den almindelige bi), eller (2) (hvis den anden muligvis ved det i forvejen, og bare lige skal huskes på det): og den er *jo som bekendt* vild. Modsætningen, den såkaldt bestemmende bisætning, lyder: *Den humlebi, som er vild* ..., og her afgrænser relativsætningen denne type humlebi over for en (åbenbart) tæmmed art. Sidstnævnte eksisterer jo ikke, så en person med indsigt vil aldrig bruge dén sætning.

Som tidligere sagt kan et foranstillet adjektiv have de samme to funktioner. Langt hyppigst brugt er det bestemmende adjektiv: *den gamle mand* (i modsætning til den unge), men faktisk kan adjektivet hér også være parentetisk anvendt: *den gamle mand* (dvs. manden, som for øvrigt eller jo som bekendt var gammel). Den stakkels sprogforsker, som formulerede spørgsmålet på JO.s spørgeliste, brugte naturligvis adjektivet *vild* parentetisk, svarende til fig. brug af parentetisk: *hvad hedder på Deres dialekt den vilde humlebi* (= humlebien, der som bekendt er vild). Mange meddelere har rystet på hovedet, fordi de har læst adjektivet som bestemmende (og fundet spørgeren en nar): *hvad hedder på Deres dialekt den vilde humlebi* (i modsætning til den tamme art). Og Torsten Balle har bare grinnet smøret. Han indså dobbeltydigheden, og hvordan misforståelsen var uundgåelig hos en modtager, der nok var langt mere bekendt med humlebier end den gode sprogforsker.

Vores talesprog er langt mere nuanceret end skriftsproget. Hvis vores sprogforsker havde kunnet indtale sit spørgsmål, så havde meddelejerne muligvis stadig smilet, men de ville ikke have misforstået hans parentetiske *vilde*: *Hvad hedder ... den ¹vilde ¹humlebi* (med lige stærkt tryk på adjektiv og substantiv i denne parentetiske mening); skulle adjektivet have været bestemmende, hedder det nemlig: *Hvad hedder den ¹¹vilde ¹humlebi* (med stærkere tryk på adjektivet end på substantivet). Endnu tydeligere bliver modsætningen på vest- eller sønderjysk: parentetisk hedder det *æ vild'*, bestemmende *dæn vild' hummel/brummelbi*, altså med forskellig artikel.

Men så igen: Spørgeren kunne jo også bare have kvalt sit indfald om biens vilde natur – og bare have spurgt: *Hvad hedder i Deres dialekt humlebien?* (el. ... *en humlebi?*). Men hov! – dér smuttede vitsen!